

منبع شناسی توصیفی تاریخ سلجوقیان آناتولی*

• علی ارطغرل**

ترجمه: نصرالله صالحی***

- ۳ - منابع بیزانسی
- ۴ - منابع ارمنی
- ۵ - منابع سریانی
- ۶ - منابع گرجی
- ۷ - منابع لاتینی

ج: منابع سلجوقی عصر عثمانی

مقدمه: ترکان مسلمان قبل از وقوع جنگ ملازگرد (۱۰۷۱) / ۴۶۳ نیز با حملات جسته و گریخته خود به آناتولی و تلاش‌هایی که برای اسکان در این منطقه به عمل آورده بودند، با این نقطه مهم جغروایی از نزدیک آشنا شده بودند. اما مهاجرت گسترده ترکان مسلمان که موجب تغییر و تحول عمدۀ در آناتولی شد، بعد از نبرد ملازگرد شروع گردید و هم‌مان با این مهاجرت‌ها، دولت سلجوقیان آناتولی توسط سلیمان شاه سلجوقي تأسیس و علاوه بر آن امیرنشین‌های دیگری نظیر آل دانشمند، منگوچق و آرتوقیان بنیان گذاری شد.

پیش روی ترکان مسلمان تا ازبیق و در آستانه خطر قرار گرفتن دومین مرکز بزرگ دنیای مسیحیت یعنی قسطنطینیه موجب ترس و وحشت بیزانس و دیگر ملل اروپایی شد. جنگ‌های صلیبی عکس العمل دنیای مسحیت به این تهدید بود. علاوه بر وقوع جنگ‌های مذبور، بروز جنگ قدرت میان امیرنشین‌های آناتولی نیز موجب ضعف و بی ثباتی هر چه بیشتر آناتولی شد. بعد از حدود یک سده هرج و مرچ، سلطنت طولانی قلیچ ارسلان دوم، موجب ایجاد حاکمیت و اقتدار سیاسی یکپارچه در قلمرو آناتولی شد. آناتولی در سایه وجود چنین حاکمیتی از جهت علمی، اجتماعی و مدنی رو به پیشرفت گذاشت. حملات مغولان به جهان اسلام موجب بروز وقهه جدی در پیشرفت سیاسی و اقتصادی آناتولی شد. اما برخلاف دیگر ممالک اسلامی، حملات مغولان از جهات علمی به نفع آناتولی تمام شد. زیرا در حالی که حملات مغولان موجب بروز قتل و کشتار و نا امنی در شرق جهان اسلام شده بود، آناتولی به جهت برخورداری از آرامش و امنیت، از چنان وضعیت مناسبی

اشارة: دولت سلجوقیان آناتولی اگر چه در ابتدا به عنوان شاخه‌ای از سلجوقیان بزرگ در قلمرو آناتولی شکل گرفت، ولی دیری نپایید که خود، به یکی از خاندان‌های بزرگ حکومتگر در آسیای صغیر تبدیل شد. درست همان قدر که تاریخ سلجوقیان بزرگ و منابع این سلسله در ایران شناخته شده است، تاریخ و منابع سلسله سلجوقیان آناتولی، در ایران ناشناخته است. این در حالی است که راجع به سلجوقیان آناتولی، به جز ترکیه در بعضی از کشورهای اروپایی نیز، تاکنون پژوهش‌های مهمی انتشار یافته است. پل ویتسک، ادموند باسورث، کلود کاهن و لیزه (Leiser) از جمله مستشرقانی هستند که راجع به سلجوقیان آناتولی آثار ارزشمند و ماندگاری منتشر کرده‌اند.

در باب منبع شناسی سلجوقیان آناتولی، به جز مستشرقان اروپایی، شماری از محققان برجسته ترکیه، نظیر محمد فؤاد کوبرولو، مکرمین خلیل یاناع، عثمان توران، محمد آتسای کویمن، رمضان ششن، احمد آتش و اردغان مرجیل، پژوهش‌های ارزشمندی منتشر کرده‌اند. این پژوهش‌ها، متأسفانه در ایران چندان مورد توجه تاریخ پژوهان قرار نگرفته است. منبع شناسی حاضر که نویسنده آن، مصحح یکی از منابع اصلی تاریخ سلجوقیان آناتولی یعنی الولدالشقيق است، با استفاده از اثر مفصل کوبرولو^۱ و آثار دیگر محققان ترکیه، اقدام به تألیف این مقاله کرده است. ارزش و اهمیت این مقاله، بیشتر از آن جهت است که مؤلف در آن، به جز منابع شناخته شده فارسی و عربی، بیشتر به معرفی منابع موجود به زبان‌های گرجی، ارمنی، سریانی، بیزانسی و لاتین که تا حد زیادی در ایران ناشناخته‌اند، پرداخته است. لازم به یادآوری است که این مقاله به درخواست مترجم به رشته تحریر در آمده و متن ترکی آن هنوز در جایی انتشار نیافته است. ساختار مقاله از این قرار است:

مقدمه

- الف: منابع تألیف شده در آناتولی
- ب: منابع تألیف شده در خارج از آناتولی
 - ۱ - منابع فارسی
 - ۲ - منابع عربی

«در تاریخ میافارقین» تألیف «ابن الازراق» که به زبان عربی تأثیر شده و تاریخ محلی میافارقین از آغاز تا سال ۵۷۱ هـ به شمار می‌آید، از وقایع مربوط به شهرهای آمد، دیار بکر، اخلاق و آناتولی جنوبی و شرقی مطالبی آمده و در آن به اطلاعاتی درباره تاریخ اسلام، عراق، شام، الجزیره، سلجوقیان، اتابکان، مروانیان، آرتوق‌ها می‌توان برخورد

وارد اتحاد و اتفاق شوند.

ما با وجود اشتراک تاریخی میان دو دولت سلجوقیان بزرگ و آناتولی، در اینجا صرفاً از دیدگاه جغرافیایی به معرفی و بررسی منابع پرداخته‌ایم، به اینجهت در درجه نخست به بررسی منابع تأثیر شده در داخل قلمرو آناتولی که حاوی آگاهی‌های تاریخی و جغرافیایی هستند می‌پردازیم، سپس به منابع فارسی و عربی که در خارج از آناتولی تأثیر شده‌اند، به اجمال اشاره می‌شود. زیرا این منابع در ایران به اندازه کافی شناخته شده‌اند. در مقابل، منابع بیزانسی، ارمنی، سربیانی، گرجی و لاتین با تفصیل بیشتر مورد بررسی قرار گرفته‌اند. در آخر نیز به منابع تأثیر شده در دوره عثمانی که دارای اهمیت درجه دوم هستند می‌پردازیم. لازم به ذکر است که آگاهی‌های موجود در منابع تأثیر شده در خارج از آناتولی شبیه به هم بوده و غالباً مختصر هستند. زیرا مؤلفان این آثار شاهد و ناظر رویدادها نبوده و عمدتاً به نقل شنیده‌های خود اکتفا کرده‌اند. مورخان مسیحی به جهت خصوصیت با اسلام و ترکان، در آثار خود به صورت جانبدارانه و گاه به گونه‌ای مبالغه‌آمیز اقدام به ثبت و خبط رویدادها کرده‌اند. علاوه بر این، آثار مورخان مسلمان و مسیحی که در خارج از آناتولی نوشته شده‌اند، عمدتاً به شرح و وصف جنگ‌ها و مناسبات خارجی پرداخته و بسیار کم از اوضاع و احوال داخلی آناتولی یاد کرده‌اند.

از این رو، چنان که محمد فؤاد کوپرولو نیز در مقاله «منابع محلی تاریخ سلجوقیان آناتولی» بیان می‌کند، محققان تاریخ دوران سلاجقه آناتولی به سبب کم شمار بودن منابع موجود و نیز آگاهی‌های اندک آن‌ها می‌بایست به هر نوع منبع ممکن، حتی منابع ادبی، داستان، و افسانه‌ها نیز مراجعه کنند. به همین جهت، در اینجا برای آگاهی بیشتر خوانندگان، با استفاده از مقاله م. ف. کوپرولو، شرح مختصری از این گونه منابع دست دوم می‌آوریم.

الف: منابع تاریخی تأثیر شده در آناتولی
در سده یازدهم م. پنجم هـ. که مصادف با فتح آناتولی

برخوردار بود که گروه‌های زیادی از علماء و دانشمندان و اهل حرفه و صنعت و ارباب تصوف و دیگر نخبگان رو به آناتولی گذاشته و با استقرار در این سرزمین موجب رونق و شکوفایی علمی شهرهایی همچون قونیه شدند. سلاطین سلجوقی آناتولی هم از علماء و دانشمندان مهاجر با آغوش باز استقبال کردند و هم این که خود از شماری از آن‌ها برای آمدن به آناتولی دعوت کردند. بنابراین، سلاطین مزبور با عنایت به سنت اسلامی به حمایت و کمک این قبیل دانشمندان همت گماشتند.^۲

منابع مربوط به تاریخ سلجوقیان آناتولی، به اندازه منابع تاریخ سلجوقیان بزرگ، مفصل و گسترده نیست. این در حالی است که هر دو از یک سلاله و از یک فرهنگ و سنت و همعصر با هم بوده‌اند. حتی در بخش موارد، منابع مربوط به این دو سلسله خویشاوند یکی است به ویژه منابعی که در خارج از آناتولی به عربی و فارسی نوشته شده است. در بحث از تاریخ سلجوقیان بزرگ به سلجوقیان آناتولی نیز پرداخته‌اند. یعنی تاریخ سلجوقیان آناتولی را در ادامه سلسله اخیار که اثر خود تیمورتاش تقدیم داشته، تاریخ سلجوقیان آناتولی را تا استیلای مغلان در ادامه تاریخ سلجوقیان بزرگ و دوران بعد از آن را در ادامه تاریخ ایلخانان مورد بررسی قرار داده است.^۳ به همین ترتیب منابع بیزانسی و ارمنی که به دوران حملات و فتوحات ترکان در آناتولی پرداخته‌اند، میان تاریخ سلجوقیان بزرگ و آناتولی تفاوتی قائل نشده‌اند. یعنی حوادث و رویدادهای مربوط دو سلسله و خاندان سلجوقی را در ادامه هم اورده‌اند. حتی منابع بیزانسی، ترکان مسلمان مهاجم را که از طرف ایران به آناتولی هجوم آورده و بر این قلمرو استیلا یافته بودند را تحت عنوان «پارس» ذکر کرده‌اند.^۴ این در حالی است که از حوادث و رویدادهای آناتولی می‌توان دریافت که در این قلمرو، یک دولت و چند امیرنشین مستقل از سلجوقیان بزرگ که در ایران بودند، تشکیل شده بود. دولت سلجوقیان بزرگ به جهت عدم تمکن سلجوقیان آناتولی، گاه تلاش می‌کردند تا علیه آن‌ها با بیزانس

کتاب «انیس القلوب» تألیف قاضی برهان الدین آنوی، دیوان شعری است حاوی حدود ۲۸۰۰ بیت که بیش از آن که یک منبع تاریخی باشد، مجموعه حکایاتی است مشتمل بر قصص انبیا که مورد توجه عامه بوده است. این اثر منظوم فارسی بیش از هرچیز به عنوان یک اثر ادبی حائز اهمیت است

آثار مهم و ارزشمند به رشته تحریر درآمدند. در اینجا به یک مسئله دیگر نیز باید اشاره کرد و آن این که اگر چه شکوفایی فکری و فرهنگی آناتولی در دوران پیش از هجوم مغولان که عمدتاً به مهاجرت اهل علم به این خطه صورت گرفته بود، با استیلای مغولان متوقف شد، ولی با این حال از ۶۶۸ ق به بعد، بار دیگر رو به رونق گذاشت. آناتولی در دوین دوران شکوفایی فکری و فرهنگی خود، بیشتر شاهد تأثیر آثاری در زمینه تصوف بود. از اوایل سده هشتم تا اواخر سده نهم هجری قمری که مصادف بود با انقرض حاکمیت سلجوقيان آناتولی و تشکیل امیرنشین‌ها، وضعیت علم و دانش در آناتولی تا حدی دستخوش تغییر و دگرگونی قرار گرفت. این امیرنشین‌ها که عمدتاً با زبان ترکی ماؤس بودند، بیشتر به تأثیر آثار ترکی اعتنای نمودند. از این رو در اثر تشویق و حمایت این امیرنشین‌ها علاوه بر آثار علمی، یک دسته آثار حمامی نیز به نظم و نثر با این هدف که روح شجاعت و قهرمانی در مردم قوت گیرد، به رشته تحریر درآمد.

در این سده‌ها همچنین می‌توان ترجمه یک دسته آثار دیگر را نیز مشاهده کرد که در حوزه فرهنگی ایران به رشته تحریر در آمده بودند. البته شماری از این آثار ترجمه کامل و دقیق نیستند بلکه به صورت ترجمه و تأثیف هستند.

در میان امیرنشین‌های آناتولی بعضی به علم و دانش توجه و عنایت بیشتری نشان دادند. از جمله آل آیدین، آل گرمیان، آل چاندار، آل قرمان، آل منتشاء، و نیز بعدها آل عثمان/عثمانیان. در دوره حکومت سلجوقيان آناتولی شهرهای قونیه، قیصریه، نگیده و سیواس از مراکز علمی مهم به شمار می‌آمدند. در دوران امیرنشین‌های آناتولی نیز شهرهای قسطمونی، آنکارا، سینیوب، کوتاهیه، بیرگی، تیره، پچین، آیاثلوغ، بورسا، ازینیک، لادیک، گلشهر، قیرشهر، آماسیه، و آنکارا در زمرة مراکز علمی بودند. از سده نهم که بر قدرت و اقتدار امیرنشین‌آل عثمان افزوده شد، اهمیت و موقعیت دیگر امیرنشین‌های آناتولی رو به کاهش گذاشت. عثمانیان به ویژه از نیمه دوم این سده قدرت همه جانبیه یافته و شاهزادگان عثمانی از قدرت چشمگری

و مهاجرت گسترده ترکان به این سرزمین است، هیچ نوع منبع مستقل تاریخی به رشته تحریر در نیامده است. این امر از آن‌جا ناشی می‌شود که آناتولی در دوره اموی و عباسی صرف‌نظر از بعضی فتوحات محدود، هیچگاه به تصرف مسلمانان در نیامد، و از طرفی نخستین مهاجران ترک مسلمان نیز بیشتر در صدد اسکان و استقرار بودند، لذا فعالیت‌های علمی و فرهنگی در آناتولی نمی‌توانست شکل گیرد. هر چند تعدادی از خاندان‌های مهاجر ترک، موفق به تشکیل دولت و نظام سیاسی در آناتولی شدند، ولی با این حال، برای آن‌ها ایجاد امنیت و آسایش و مقابله با هرج و مرج و نیز جنگ و سطیز با مهاجمان صلیبی اولویت داشت و نه امور علمی و فرهنگی. حتی منابعی که در خارج از آناتولی به رشته تحریر در آمده‌اند نیز تا اوخر سده دوازدهم / ششم که سلجوقيان آناتولی توanstند حاکمیت سیاسی خود را در سراسر آناتولی تحکیم بخشند، گذشته از برخی حوادث مهم، چندان به اوضاع و احوال داخلی آناتولی نپرداخته‌اند. این وضعیت پیش از هجوم مغولان، دچار تغییر و تحول شد. چنان که ثبات و استقرار سیاسی موجود در آناتولی، جذب علماً و دانشمندان دیگر نقاط جهان اسلام به قلمرو آناتولی را را به دنبال داشت و همین امر موجب رشد و گسترش فعالیت‌های علمی و فرهنگی در آناتولی گردید.^۶

البته باید اشاره کنیم که در قلمرویی که به تازگی فتح شده و مدنیت جدیدی در حال شکل گیری بوده است، نمی‌توان انتظار داشت که فعالیت‌های علمی از جمله تأثیر آثار ارزشمند یکباره شکوفا شده باشد. زیرا رشد و رونق فعالیت‌های علمی نیاز به وجود یک محیط و بستر مناسب دارد. تحقق این امر که چندان سهل و آسان نیست نیاز به گذشت سال‌ها و حتی سده‌ها دارد. مولفان نخستین آثار مربوط به سلجوقيان آناتولی، عمدتاً کسانی هستند که در مناطق شمالی و شرق این سرزمین که سال‌های متعددی در دست مسلمانان بوده و به این جهت تحت تأثیر فرهنگ و مدنیت اسلامی و زندگی شهری بوده‌اند، زیسته‌اند. اما در مناطقی که به تدریج تحت تأثیر فرهنگ اسلامی قرار می‌گرفتند، ابتدا آثار کوچک و کاربردی و بعدها

الاوامر العلائیه فی الامور العلائیه (سلجوق نامه) تأليف ابن بی بی (حدود سال ۶۸۰ هـ) به درخواست عظاملک جوینی به رشته تحریر درآمده و حاوی آگاهی‌هایی از تاریخ سلجوقیان آناتولی از مرگ قلیچ ارسلان دوم (۵۸۸ هـ) تا سال ۶۷۹ هـ است.

تأليف اثر خود می‌نماید. او در سال ۶۰۷ و در سن ۶۹ سالگی به قونیه آمد و به خدمت سلطان عزالدین کیکاووس اول در می‌آید و در اینجا به اتمام اثری که سال‌ها قبل تأليف آن را شروع کرده بود، اقدام می‌کند و سرانجام در سال ۶۰۸ اثر حجمی و مفصل خود را که در حدود ۲۸۰۰ بیت می‌شد (برگ ۴۲۸)، به سلطان تقدیم می‌دارد.

مؤلف در صدد وقایع‌نگاری نبود بلکه به تأليف یک اثر ادبی که ماهیت دینی و اخلاقی دارد همت گماشته است. به این دلیل بیشتر به منابع دینی نظری تفاسیر و قصص انبیاء مراجعه کرده است. از این رو منابع تاریخی اصلی چندان مورد توجه او نبوده است. بنابراین آنیس القلوب بیش از آن که یک منبع تاریخی باشد، مجموعه حکایاتی است مشتمل بر قصص انبیا که مورد توجه عامه بوده است. این اثر به هفت جزء تقسیم شده است که در هر جزء به قصه یکی از انبیاء پرداخته است: جزء اول قصه حضرت حضرت آدم، جزء دوم قصه فرعون، جزء سوم قصه حضرت سلیمان، جزء چهارم قصه لقمان، جزء پنجم قصه اصحاب کهف و غیره. جزء هفتم مربوط به مغازی، معجزات و داستان معراج پیامبر اکرم(ص) است. در ادامه این جزء حوادث مربوط به دوران خلفای راشدین و خلفای اموی و عباسی آمده است. مهمترین بخش کتاب همین قسم است. زیرا هنگام بحث راجع به خلفای عباسی، به وقایع مربوط به غزنویان، سلجوقیان و سلاجقه آناتولی در فاصله سال‌های میان خلافت القادر بالله (۳۸۱-۴۲۲) و ناصرالدین الله (۵۷۵-۶۲۲) پرداخته است. البته آگاهی‌های مربوط به این سلسله نه چیزی بر آگاهی‌های موجود می‌افزاید و نه آن‌ها را تغییر می‌دهد. نصیحت نامه پایان کتاب، حاوی نصائح و توصیه‌های یک شاعر

دنیا دیده خطاب به یک پادشاه جوان و کم تجربه است. این اثر منظوم فارسی بیش از هر چیز به عنوان یک اثر ادبی حائز اهمیت است.^{۱۱}

۳ - راحۃ الصدور و آیة السرور: تأليف محمد بن علی الرواندی (و. ۱۲۰۶ /

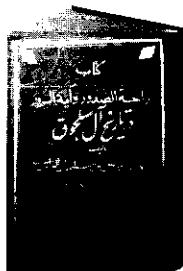
برخوردار شدند.^{۱۲} در اینجا ابتدا به معرفی آثاری که در قلمرو ترکیه امروزی به رشته تحریر درآمده‌اند، می‌پردازیم.

۱ - تاریخ میافارقین: تأليف ابن الازراق (احمد بن یوسف الفارقی، وفات: بعد از ۵۷۷ هـ). قسمتی از این اثر که مربوط به تأسیس امیرنشین کرد در میافارقین توسط ابن دوستک تا هجری می‌شود، از سوی بدیو عبداللطیف عواض در بیروت منتشر یافته است.^{۱۳} ترجمه ترکی این اثر با عنوان تاریخ میافارقین و آمد در سال ۱۹۹۲ در ارض روم منتشر شده است.^{۱۴}

این اثر که به زبان عربی تأليف شده، به جهت پرداختن به تاریخ میافارقین از آغاز تا سال ۵۷۱ هجری، در واقع یک تاریخ محلی است. البته در این اثر از وقایع مربوط به شهرهای آمد، تمام مناطق دیار بکر و اخلاق و حتی آناتولی جنوبی و شرقی نیز مطالبی آمده است. در این کتاب به مطالبی راجع به تاریخ اسلام، عراق، شام، الجزیره، سلجوقیان، اتابکان، مروانیان، آرتوق‌ها و اختلاط شاهان می‌توان برخورد. مؤلف این اثر برای تأليف کتاب خویش از منابع زیر بهره برده است: فتوح البلدان، کتاب المعارف، التبیه و الانساف، تاریخ بغداد، اخبار الطوال، کتاب الاغانی، تاریخ موصل (تأليف محمد بن علی الشمشاطی)، تاریخ صابئی، اوراق صولی، و برخی اسناد و خاطرات شخصی.^{۱۵}

۲ - آنیس القلوب: تأليف قاضی برهان الدین آنی (ابو نصر بن مسعود، وفات: حدود ۶۰۸) نسخه خطی این اثر به شماره ۲۹۸۴ در کتابخانه ایاصوفیه نگهداری می‌شود. محمد فؤاد کوپرلو در سال ۱۹۴۳ بخش‌های مربوط به غزنویان، سلجوقیان و سلاجقه آناتولی

این اثر را با توضیحات مفصل منتشر کرده است.^{۱۶} قاضی برهان الدین در آنی به دنیا می‌آید و در سال ۲۴۶۲ می‌شود. او در آن شهر با مردی سالخورده به نام محمود آشنا شده و به توصیه وی با استفاده از آثار طبری و کسایی اقدام به

«الولد الشفيف و الحافظ الخليل» تأليف قاضي احمد نگیدی (وفات بعد از ٧٣٣ هـ)، حاوي مطالبي دائرة المعارف گونه از موضوعات ديني، فقهى، اجتماعى و سياسى است اما از نقطه نظر مباحث تاريخي باید گفت بحث های مربوط به سلجوقيان که در پايابن بخش دوم آمده و مشاهدات شخصى مؤلف که در جای جاي كتاب دیده مى شود به اين خاطر که در منابع دوره مورد بحث کم شمار است، اهميت و ارزش بسیاری دارد

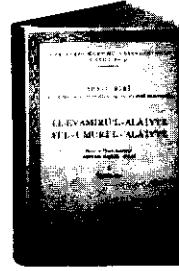
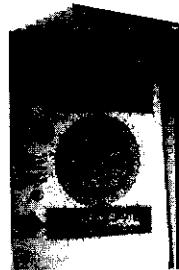
يافت (١٣٥٠). اصل اثر ابن بى بى توسط يك نويسنده گمنام با افزودن مطالبي به اول آن، بار دیگر به صورت مختصر در آمده و نسخه اى از آن که موجود است، هنوز انتشار نياfته است. يازيجي زاده على در سده پانزدهم / نهم سلجوقي نامه را به نام سلطان مراد دوم خلاصه و به ترکي ترجمه کرده است. متن كامل اين اثر هنوز به صورت دست نويس است و در كتابخانه «روان كوشكى» به شماره ١٣٩٠ و ١٣٩١ نگهداري مى شود. يازيجي زاده اين اثر را به سه بخش تقسيم کرده است. بخش اول: ترجمه مقدمه جامع التواريخ است. بخش دوم از راحه الصدور ترجمه شده است. بخش سوم ترجمه الاوامر العلائيه است. يازيجي زاده به اين قسمت، اضافاتي از قبيل «انتساب اميران بزرگ به قبائل مختلف اوغوز و اجري رسم و عادات اوغوزها در دولت سلجوقي»، افزوده است.^{١٥} اين اثر يازيجي زاده در سده هفدهم / يازدهم توسيط يكى از منشيان و ادييان به نام مهدى چلي مجددًا بالتحقيق و افزودهایي از نو نوشته شده است.^{١٦}

مؤلف که به سبب نام مادرش، بى بى خاتون (منجم سلطان جلال الدين منكربنى) به ابن بى معروف شده بود، بعد از کشته شدن سلطان در آمد (٤٢٨) همراه با خانواده اش ابتدا به دمشق و سپس به قونيه رفته و در آن جا به خدمت سلاطين سلجوقي درآمده و تا زمان درگذشتاش (٤٨٠) در ديوان به شغل كتابت اشتغال داشته است.

سلجوقي نامه به درخواست عطا ملک جويني به رشته تحرير در آمده بود. اين كتاب حاوي آگاهى ها است از تاريخ سلجوقيان آناتولي از مرگ قليج ارسلان دوم (٥٨٨) تا سال ٦٧٩ هجرى. «علائيه» دوم در عنوان كتاب اشاره اى است به نام علاء الدين كيقباد. مؤلف به جهت عدم آگاهى از اوضاع دوران قليج ارسلان دوم و ما قبل آن، در كتاب خود به اين دوره ها نپرداخته است. از اين رو مطالب بخش نخست كتاب جسته و گريخته و نامسجح است. مطالب كتاب از زمان به سلطنت رسيدن علاء الدين كيقباد بهتر و مفصل تر مى شود. وقایع تاريخي با اسلوبى ادبى و بر مبنای ترتیب زمانی به نگارش در آمده است. مؤلف در

(٦٠٣). اين اثر نخستین بار توسيط محمد اقبال در لندن (١٩٢١) به چاپ رسيده است. همین چاپ مجددا در سال ١٣٣٤ در تهران انتشار یافت. ترجمه ترکي اين اثر که توسيط احمد آتش صورت گرفته بود در فاصله سال های ١٩٥٧-١٩٦٠ در آنکارا انتشار یافته است.

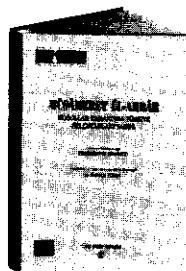
كتاب از آغاز خلقت شروع و تا سال ١١٩٤/٥٩٠ ادامه مى يابد. مؤلف در سال ٥٧٧ در خدمت سلجوقيان عراق بوده و در سال ٥٩٥ که عمر اين سلسنه پايان مى يابد، به خدمت غيث الدین كيحسرو، از سلاطين سلاجقه آناتولي، درمى آيد. مؤلف، كتاب را به همین سلطان تقديم داشته است. راوندى در كتاب خود در خصوص تاريخ سلجوقيان عراق در فاصله سال های ٥٩٠-٥٥٥ آگاهى مفصل و مستندى اورده است. آگاهى های مربوط به تاريخ سلجوقيان در پيش از دوران حيات مؤلف عمدها برگرفته از سلجوقي نامه های ابوظاهر خاتونی و ظهير الدین نيشابوري است.^{١٧}

٤ - الاوامر العلائية في الامور العلائية (سلجوقي نامه): تاليف ابن بى بى (ناصرالدين حسين بن محمد بن علي المنشى الجعفرى، و. حدود ٤٨٠). اين اثر نخستین بار توسيط عدنان صادق ارزى در سال ١٩٥٦ به صورت عکسى در آنکارا چاپ شده است. سپس، بخش مربوط به وفات قليج ارسلان دوم تا جلوس علاء الدين كيقباد اول به چاپ رسيده است.^{١٨} اين اثر در ١٩٩٦ توسيط مرسل اوزترک از زبان فارسي به ترکي ترجمه و در دو جلد انتشار یافت. همچنان در فاصله سال های ٦٨٧-٤٨٠ از سوى برادر مؤلف (امير ناصرالدين يحيى) به

صورت مختصر در آمده است. اين مختصر توسيط هوتسما در ليدن به چاپ رسيده است.^{١٩} اين اثر برای دومين بار توسيط محمد جواد مشكور در تهران با عنوان اخبار سلاجقة روم انتشار

کتاب «تاریخ اپیتمه» تألیف ایونس زوناروس، با استفاده از منابع بیزانسی تألیف شده و از خلقت عالم شروع و به حوادث سال ۱۱۱۸ / ۵۱۲ خاتمه می‌یابد. این کتاب از سه جهت حائز اهمیت است: نخست این که در آن از منابعی استفاده شده که به دست ما نرسیده است. دوم رعایت بی‌طرفی در نقل و قایع و سوم اینکه مؤلف علاوه بر استفاده از منابع به نقل حوادث و رویدادهایی که خود شاهد آن بوده نیز پرداخته است. این کتاب حاوی اطلاعات مفیدی از چگونگی اردوکشی رومانوس دیوجانس چهارم و نیز نبرد ملازگرد و حوادث بعدی آن است

مؤلف در نزد مجیرالدین امیرشاه (و. ۷۱۰) به شغل کتابت اشتغال داشته است. این شخص در زمان اباقا و ارغون خان ایلخانی نایب اداره اقطاعات در آناتولی و والی آل داشمند بوده است. مؤلف بعد از مرگ مجیرالدین از طرف غازان خان، به عنوان متولی موقوفات آناتولی تعیین شده و مدتی نیز مسؤولیت محافظت از قلعه آفسرای را به عهده داشته است.

بدین ترتیب حدود چهل و هفت سال از زندگی مؤلف در خدمات دولتی سپری شده است. وی، با اتمام اثر خود در سال ۷۲۳ آن را به والی ایلخانیان در آناتولی یعنی تیمورشاش تقدیم می‌دارد.^۱

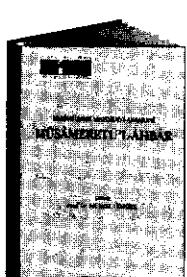
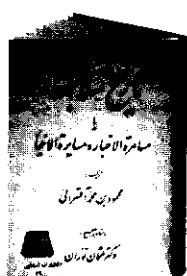
کتاب در اصل دارای چهار بخش است. در بخش نخست که دو صفحه و نیم است، از تقویم‌های هجری، رومی، یزدگری و جلالی که در جهان اسلام متداول بوده بحث شده است. بخش دوم از زمان حضرت پیامبر(ص)، آغاز و تا خلفای راشدین، اموی و عباسی (تا تصرف بغداد) به اختصار ادامه می‌یابد. این دو بخش از ارزش تاریخی چندانی برخوردار نیست. در بخش سوم از تأسیس دولت سلجوقیان بزرگ تا انقراض این سلسله در عراق عجم و تاریخ سلجوقیان آناتولی تا زمان غیاث الدین کیخسرو دوم به اختصار پرداخته شده است. مؤلف برای تألیف این بخش، از کتاب نظام التواریخ اثر قاضی بیضاوی و به ویژه برای فتح آناتولی از بعضی سلجوق نامه‌ها استفاده کرده است.

در بخش چهارم از وقایع مربوط به انقراض سلجوقیان آناتولی (نیمه دوم سده هفتم) و اوضاع و احوال آناتولی در زمان استیلایی والیان مغول (نیمه دوم سده هشتم) بحث شده است. وقایع مربوط به سال‌های منتهی به ۶۸۰ کتاب آفسرایی با کتاب الامرا العلائیه فی الامور العلائیه همسان است. اما با این حال تکمیل کننده اطلاعات کتاب مزبور است. البته آفسرایی احتمالاً اثر ابن بی را ندیده بوده است. اثر آفسرایی برای وقایع مربوط به سال‌های ۶۸۰ به بعد، بسیار مهم و در واقع منحصر به فرد است. مؤلف، تاریخ سلجوقیان آناتولی را تا زمان برکیارق، به

خصوص پاره‌ای حوادث، گاه اقدام به آوردن برخی اسناد رسمی کرده است. اما از آن جا که مؤلف منشی بوده و نه مورخ، عمدتاً تاریخ رویدادها را ثبت و ضبط نکرده است. از طرفی بخشی از تاریخ‌های آورده شده در متن کتاب اشتباه است. مؤلف یا خود شاهد و ناظر رویدادها بوده و یا از شاهدان مستقیم شرح حوادث را سنیده است. به این دلیل به حوادث رویدادهای مناطق دورتر نظیر طرابوزان و سوداق کمتر پرداخته است.

کاستی‌ها و نواقص مذکور در سلجوق نامه، در مختصرهایی که بعد از آن تهیه شده، تلافی شده است. در مختصرهای از این کتاب که احتمالاً توسط برادر ابن بی تهیه شده، تاریخ‌های قید نشده، آورده شده و در نظم و ترتیب کتاب تیز تغییرات کمی صورت گرفته است. در ترجمه ترکی یازیخی زاده علی، چند مطلب افزوده شده است. از جمله تاریخ و نسب اوغوزها و یک بخش مفصل درباره سلجوقیان بزرگ، همچنین در خود متن نیز اضافه‌هایی صورت گرفته است.^۲

۵- مسامرہ‌الاخبار و مسایرہ‌الاخبار (اذکرہ آفسرایی): تألیف کریم الدین محمود بن محمد آفسرایی (و. در حدود ۷۲۳). فکرت ایشلتان (Fikret Isiltan) که به عنوان تز دکتری به پژوهش بر روی این اثر پرداخته بود، در سال ۱۹۴۳ اقدام به ترجمه آن به آلمانی نموده^۳ و یک سال بعد عثمان توران نیز که به عنوان تز دکتری بر روی این اثر به پژوهش گستردۀ پرداخته بود، متن اصلی را به صورت انتقادی تصحیح و با مقدمه‌ای مفصل منتشر ساخت.^۴ چاپ عثمان توران بدون کم و کاست از سوی انتشارات اساطیر (۱۳۶۲) در تهران بار دیگر انتشار یافته است. این اثر چندین بار به زبان ترکی ترجمه شده است^۵ و آخرین بار مرسلاً اوزترک اقدام به ترجمه و انتشار آن نموده است (آنکارا، ۲۰۰۰).

کتاب «تاریخ» تألیف مورخ ارمنی اریسداگس لاسدیورتزی از جمله نخستین منابع ارمنی است که راجع به حملات ترکان سلجوقی به طرف آناتولی حاوی اطلاعات مهمی است که از آن جمله است: حملات اولیه ترکان که از سال‌های ۱۰۵۶-۱۱۱۵ شروع شد، مقاومت بیزانسی‌ها، اردوکشی طغول بیگ و آلپ ارسلان به شرق آناتولی، تصرف شهر آنی توسط آلپ ارسلان، نبرد ملازگرد و اسارت امپراتور بیزانس

مؤلف برشمرده می‌توان احتمال داد که کتاب به ابوسعید بهادر خان و وزیر او غیاث الدین تقاضیم شده باشد. این اثر با استفاده از آثار عربی در پنج جلد (قسمت) به زبان فارسی نوشته شده است. مؤلف برای تألیف این اثر از منابع معروف و مهم آن عصر بهره فراوان برده است.^{۲۴}

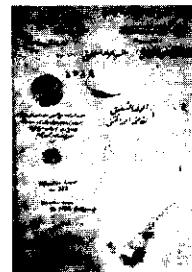
در بخش نخست از قصص انبیا از حضرت پیامبر اکرم (ص)، فیلسوفان یونانی، عرفا و حکماء اسلام و پادشاهان ایران بحث شده است. در بخش دوم حوادث مهم دوران بعد از هجرت پیامبر تا عهد خود مؤلف به صورت سال به سال ذکر شده است. در این میان، خلفای راشدین، خلفای بنی امية، خلفای بنی عباس، امیران و سلاطین آل بویه، بنی حمدان، اخشیدی، فاطمی، مرداسی، چنگیزخانیان، آل سامان، غزنیان، سلجوقیان بزرگ و سلجوقیان آناتولی اشاره شده است. بخش سوم ابتدا با موضوعات جغرافیایی و نجومی شروع شده است. سپس با موضوعاتی نظری نشانه‌های قیامت و زندگی آخرت تمام شده است.

مؤلف در بخش چهارم مطالبی مشابه کتاب‌های سیره و مغازی اورده است. از جمله به سیره، شمایل و غزوات حضرت رسول اکرم (ص) با نگاهی متضویانه پرداخته است. مؤلف در بخش پنجم یا آخرین بخش کتاب به مسائل فقه و اصول پرداخته است. البته این مباحثت به صورت جدی و گسترده مورد بررسی قرار نگرفته است. نگاه مذاهب مختلف به این موضوعات به کوتاهی بحث شده و عموماً نگاه اهل سنت که مؤلف نیز خود پیرو آن مذهب بوده، مورد توجه بیشتر قرار گرفته است.

مؤلف در پایان اثر خود به ذکر اسامی منابع مورد استفاده خود پرداخته است. البته علاوه بر این منابع، در فواصل مباحثت کتاب نیز می‌توان به اسامی برخی دیگر از منابع مؤلف برخورد.

مؤلف در تمام این بخش‌ها، آگاهی‌های جدیدی در دسترس قرار نمی‌دهد. او در واقع آگاهی‌های موجود در منابع را به نحوی گزیده و مختصراً در اثر خود به فارسی ترجمه کرده است. منابع مورد استفاده او به ویژه در میان اهل سنت از منابع مقبول و امروزه از منابع معتبر و کلاسیک به حساب می‌آید. البته مؤلف

صورت قسمتی از سلجوقیان بزرگ (اوج بیگلیک)، امیرنشین مرزی) و دوران استیلای مغولان را به عنوان بخشی از تاریخ ایلخانیان مورد بحث قرار داده است. به این دلیل، حادث واقعه در آناتولی را از نقطه نظر دولت سلجوقی و ایلخانی مستقر در ایران مورد ملاحظه قرار داده و لذا شورش‌ها و طغیان‌های رخ داده در آناتولی را مطابق با دیدگاه و نگرش مورخان ایرانی مورد بحث قرار داده است.^{۲۵}

۶ - الولد الشفیق والحادد الخلیق:

تألیف قاضی احمد نگیدی (ختنی)، (وفات: بعد از ۷۳۳). یگانه نسخه خطی این اثر در کتابخانه فاتح سلیمانی به شماره ۴۵۱۸ موجود و هنوز انتشار نیافته است. علی ارطغل در حال حاضر به عنوان تر دکترای خود مشغول تصحیح این اثر است.^{۲۶}

مؤلف، کتاب را با مقدمه‌ای به زبان عربی آغاز کرده و سپس مباحثت کتاب را به صورت موضوعی در پنج بخش آورده است. وی در آغاز هر بخش و در برخی دیگر از جاهای کتاب اقدام به آوردن رئوس مطالب اصلی بخش می‌کند. نویسنده بعد از مقدمه، راجع به علت تألیف این اثر به اختصار به بحث می‌پردازد. سپس به تفصیل اوصاف کسانی که کتاب بدان‌ها تقدیم شده را می‌ورد. با این حال اسامی اشخاص مذکور را نا نوشته باقی می‌گذارد. مؤلف سپس به دغدغه‌های خود در نوشنی تاریخ و نیز فواید مطالعه تاریخ می‌پردازد.

بنابر آگاهی‌های موجود در این اثر، مؤلف در سال ۶۸۵ متولد شده و در سال ۷۰۲ یعنی در ۱۷ سالگی به منصب دوانداری قاضی و حاکم قیصریه، حسین بن جلال الدین، درآمده است. بعدها به کمک قاضی بهاء الدین و دیگران به منصب قضاؤت نگیده رسیده و تا زمان درگذشتاش در این مقام بوده است. تألیف کتاب در سال ۷۳۳ در خانقاہ نظام الدین احمد بن علی واقع در نگیده به پایان رسیده است. در این کتاب به نام افرادی که کتاب به آن‌ها تقدیم شده اشاره نشده است اما صفاتی که

یکی دیگر از منابع پراهمیت ارمنی، کتاب «تاریخ مغول» اثر مورخ هنوم (وفات: اوائل سده چهاردهم میلادی / هشتم هجری) است که در آن مؤلف به شرح حکمرانی، شهرهای مهم، محصولات، عادات و رسوم مردم قلمرو وسیعی از آسیای میانه تا دریای مدیترانه پرداخته است. ممالکی که او از آنها سخن گفته عبارت‌انداز: خطای، تارس [تاتار]، ترکستان، خراسان، کومانیا، هند، ایران، ماد، ارمنی، گرجی، کلدانی، بین‌النهرین، ترکیه، طرابوزان، سوریه، عربیا

آناتولی دارای اهمیت است. این اثر به احتمال قوی در سال ۷۶۵ یا بعد از آن به رشته تحریر هرآمده است. نثر این اثر بر خلاف نثر کتاب ابن بیهی و اقسایی ساده و روان است. سی و پنج صفحه نخست اثر مربوط به تاریخ سلجوقیان بزرگ است. مؤلف بعد از بحث از اصل و نسب سلجوقیان به وقایع مربوط به ورود طغیر بیک به بغداد (۴۴۷) و وقایع بعد از آن به صورت مختصر پرداخته است. سپس از نخستین پادشاه سلجوقیان آناتولی، سلیمان شاه (۴۷۱) شروع و تا سال ۶۹۵ به نقل وقایع پرداخته است. مؤلف در صفحه پایانی کتاب، حوادث قونیه و سوریه را از ۶۹۵ تا ۷۴۱ به صورت فهرست‌وار آورده است.^{۷۳}

۸ - شاهنامه سلجوق: تألیف انسی. این اثر منظوم فارسی توسط مسعود قومان به ترکی ترجمه و در قونیه انتشار یافته است (۱۹۴۲).^{۷۴}

این اثر کم حجم و منظوم از لحاظ زبانی چندان شیوا و زیبا نیست. چنان که وزن در اشعار رعایت نشده است. مؤلف کتاب را در سال ۷۸۵ در حلب به پایان رسانده و در زمان علاءالدین کیقباد سوم به قونیه آمده است. مؤلف در کتاب، خود را از اهالی خراسان معرفی کرده است. متأسفانه در منابع راجع به این مؤلف و کتاب او، هیچ آگاهی نیامده است. اثر مذکور از لحاظ تاریخی دارای ارزش زیادی نیست. کاتب این اثر، شخصی به نام امام حافظ حسن است. محمد فؤاد کوپرلو می‌نویسد که نه مؤلفی به نام انسی بوده و نه اثری تحت این عنوان وجود داشته است. او معتقد است که این اثر را بعدها فردی نوشته و نام مجھول انسی را به عنوان مؤلف ذکر کرده است.^{۷۵}

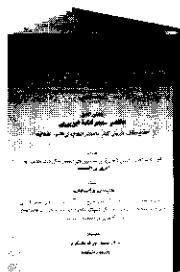
چند اثر دیگر که در آناتولی تألیف شده است: علاوه بر منابعی که پیشتر معرفی شدند، مکرمن خلیل بنانج در کتاب خود به اثری به نام آل سلجوق تألیف لطفی و تذکره العبر والاعصار تألیف اسماعیل بن محمد که هر دو در نیمه دوم سده هشتم به رشته تحریر در آمداند، اشاره می‌کند. بنانج اطلاعات موجود در این آثار را همانند مطالب شاهنامه انسی

موضوعات اصلی منابع فوق را بدون حشو و زوائد آورده است. از این رو مباحث کتاب الولدالشفیق جنبه «دانة المغاربی» یافته و لذا آگاهی‌های جدیدی افزون بر آنچه که در منابع مذکور آمده در اختیار ما قرار نمی‌دهد. اما از نقطه نظر مباحث تاریخی، باید گفت که، بحث‌های مربوط به سلجوقیان که در قسمت پایانی بخش دوم آمده و نیز مشاهدات و تدقیقات شخصی مؤلف که در جای جای کتاب دیده می‌شود، بیشتر از آن جهت که در منابع دوره مورد بحث کم شمار است، دارای ارزش و اهمیت بسیار است.

بنابراین می‌توان گفت که الولدالشفیق به جهت ماهیت دایرة‌المعارف گونه‌ای که دارد از جهات سیاسی و اجتماعی و دینی اثربار است ارزشمند، به ویژه از جهت تجارب شخصی مؤلف که عمدتاً ناظر بر تحولات دینی و اجتماعی همعصر مؤلف است. از این رو در تکمیل آن دسته از منابعی که در زمینه‌های فوق دارای خلاصه‌های محسوسی هستند، می‌تواند مفید باشد.

۷ - تاریخ آل سلجوق در آناتولی: تألیف مؤلفی گمنام. مستشرق معروف، هوتسما، برای نخستین بار به مطالعه بر روی این اثر پرداخت. فریدون نافذ اوزلوق با ترجمه این اثر از فارسی به ترکی، در سال ۱۹۵۲ اقدام به چاپ متن عکسی^{۷۶} همراه با ترجمه آن نمود. محمد جواد مشکور با استفاده از نسخه موجود در پاریس، صفحه‌های ۹۵ تا ۹۹ را همراه با کتاب اخبار سلاجقه روم منتشر نمود (۱۳۵۰). نادره جلالی نیز این اثر را بدون کم و کاست، بار دیگر در تهران منتشر کرد. (نشر میراث مکتب، ۱۳۷۸).

اگرچه این کتاب، اثری است مختصر (۹۵ صفحه) ولی با این حال به ویژه برای آگاهی از تاریخ اواخر دوران سلجوقیان

در باب منبع شناسی سلجوقیان آناتولی، به جز مستشرقان اروپایی، شماری از محققان بر جسته ترکیه، نظیر محمد فؤاد کوپرلو، مکرمن خلیل یناج، عثمان توران، محمد آلتای کویمن، رمضان ششن، احمد آتش و اردوان مرچیل، پژوهش‌های ارزشمندی منتشر گردیده‌اند

به خوبی پرداخته است.^{۵۰}
جدای از منابع پیش‌گفته، محمد فؤاد کوپرلو در مقاله‌ای تحت عنوان «منابع محلی تاریخ سلجوقیان آناتولی» به شماری از منابع تاریخی اشاره کرده است که در گذشته تألیف شده‌اند اما تاکنون یافت نشده‌اند. این آگاهی‌ها برگرفته از منابعی است که تاکنون به دست ما رسیده‌اند. آثار زیر در زمرة همین منابع است.

۱ - شاهنامه سلجوقی: تألیف احمد بن محمود الطوسی، معروف به قانعی (این اثر به روایت منابع سی جلد بوده است).

۲ - شاهنامه سلجوقی: تألیف دهانی به تقلید از شاهنامه فردوسی (این اثر بیست هزار بیت بوده است).

۳ - سلجوق نامه: اثر قاضی احمد نگیدی. وی مؤلف الولد الشفیق بوده و در همین اثر به تألیف دیگرش که سلجوق نامه باشد، اشاره کرده است.

۴ - وقایع نامه: این اثر احتمالاً توسط خواجه سلمان بعد از ۷۴۸ تألیف شده است. انوری در کتاب دستورنامه، از این اثر بسیار استفاده و اقتباس کرده است.

۵ - شاهنامه قرامان: علاءالدین بیگ قرامانی (۷۵۷-۷۹۳) با دیدن شاهنامه دهانی از شاعران سرای خود درخواست کرده بود که شاهنامه‌ای به همان سبک و سیاق تألیف کنند. بنابراین شاعر یارجانی نیز درباره آن قرامان و شاهنامه‌ای نوشت. فردی به نام شکاری در سده دهم شاهنامه دهانی را به ترکی ترجمه کرده و مطالبی هم از شاهنامه یارجانی به آن افزوده است.^{۵۱}

کوپرلو در مقاله مزبور اظهار می‌کند که برای روشن ساختن تاریخ سلجوقیان آناتولی، به علت محدود بودن اطلاعات تاریخی در منابع مذکور، باید از منابع دیگر نیز بهره برد. به باور کوپرلو دولت سلجوقیان آناتولی نیز همانند دیگر دول اسلامی دارای یک نظام سیاسی و اداری و اقتصادی کارآمد بوده است. طبیعی است که برای اداره درست چنین نظامی، نیاز به وجود قانون نامه‌ها، دفاتر مالیاتی، وقف نامه‌ها، مجلات محکم

فاقد ارزش تاریخی و بیشتر خرافی و افسانه‌ای دانسته است. از روی بعضی اسناد و اصطلاحات موجود در این کتاب‌ها، البته اگر تحریف و افزوده مستسخان نباشد، می‌توان احتمال داد که این آثار بعد از سده دهم هجری نوشته شده باشند.^{۵۲} یناج با بررسی یک نسخه خطی به نام آن سلجوق در کتابخانه ادرنه که احتمالاً تألیف محمد بن مجدد الدین بوده، اظهار داشته است که اطلاعات مربوط به آناتولی و سلجوقیان این کتاب، بسیار مختصر و فاقد اهمیت بوده و حتی دارای اشتباهات زیادی است.^{۵۳}

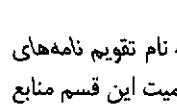
در اینجا به اسامی منابعی اشاره می‌کنیم که در دوره امیرنشین‌های آناتولی نوشته شده‌اند. این منابع چون در داخل آناتولی تألیف شده‌اند، دارای اطلاعاتی راجع به سلجوقیان آناتولی هستند.

۱ - دستورنامه انوری: این اثر که تاریخچه مفصلی است از امیرنشین‌ایدین اوغلوها در نیمه اول سده هشتم تألیف شده است.^{۵۴}

۲ - شاهنامه شکاری: با دستور علاءالدین بیگ قرامانی، یک شاعر دربار به نام یارجانی به صورت شاهنامه دهانی یک اثر تالیف کرده است. شکاری که در منطقه آن قرامان می‌زیسته، در سده دهم شاهنامه دهانی را به شکل منثور به ترکی ترجمه کرده و مطالبی هم از شاهنامه یارجانی به آن افزوده است.^{۵۵}

۳ - بزم و رزم: عزیز بن اردشیر استرآبادی این اثر را با نظر ادبیانه به فارسی نوشته است. در این کتاب از تاریخ قاضی برهان الدین سیواسی که حامی مؤلف بوده، بحث شده است.^{۵۶}

۴ - تقویم نامه‌های نوشته شده در این دوران نیز حاوی اطلاعات مفید تاریخی هستند. عثمان توران در کتابی به نام تقویم نامه‌های تاریخی پیش از فتح استانبول به ارزش و اهمیت این قسم منابع

ارزش و اهمیت این مقاله بیشتر از آن جهت است که مؤلف در آن، به جز منابع شناخته شده فارسی و عربی، بیشتر به معروفی منابع موجود به زبان‌های گرجی، ارمنی، سریانی، بیزانسی و لاتین که تا حد زیادی در ایران ناشناخته‌اند، پرداخته است

مقدمه کتاب می‌گوید به اسرار و الحاج جمعی که طریقه و سبک او را در انشاء می‌پسندیده‌اند قسمتی از مکاتیب و رسالات خود را فراهم اورده و از مجموع آن‌ها کتاب حاضر را به نام بهاء‌الدین وزیر مرتب و مدون ساخته است.

مرحوم علامه قزوینی در مقدمه کوتاهی که بر این کتاب نوشته است، اهمیت این اثر را از دو جهت ادبی و تاریخی چنین توصیف می‌کند: «این کتاب هم از لحاظ ادبی یعنی برای مقایسه بین طرق مختلفه انشاء نثر فارسی در اعصار مختلفه و تحصیل ملکه کتابت از ممارست اسالیب متنوعه مذکوره، و هم از لحاظ تاریخی به واسطه اشتمال آن بر اشارات کثیره بسیاری از وقایع تاریخی اواخر دوره خوارزمشاهی و معاصرین ایشان از غوریه و اتابکان آذربایجان و غیرهم فوق العاده مهم است.» (ص. کب).

۵- روضة‌الكتاب وحدیقتة‌الآلباب: تالیف ابویکوب بن الزکی

المتصبب القونیوی.^{۳۲} صدر قونیوی (زنده در ۶۳۸، وفات در

حدود ۶۹۰-۶۸۳ق)، شاگرد و تربیت یافته بدرالدین یحیی (که استاد این بی بی نیز بوده) اگرچه در دانش پژوهشی نیز دستی داشته ولی شغل اصلی وی کاتبی بوده است. وی در اوائل از منشیان زیر دست بدرالدین یحیی بوده و برخی از

نامه‌های بدرالدین به امرا و اشخاص با انشای وی نوشته شده است. این کتاب حاوی ۶۸ نامه است که صدر قونیوی به امرا و صدور زمان خود (از حکومت ایاقاخان تا انقراض سلاجقه روم) نوشته است. مصحح محترم، تحریر این کتاب به زبان فارسی در آسیای صغیر را نشانه رواج و رسمیت

این زبان در آن منطقه دانسته و نوشته است: «تفوذ و مقبولیت زبان فارسی در زادگاه روضة‌الكتاب (آسیای صغیر) به حدی بود که تبحر در این زبان مایه سربرلنگی و تفاخر به همگان به شمار می‌رفت و اسانید بزرگ با تفنن در زبان فارسی و نوشتگان نامه‌ها و قطعاتی به

قضایی، فتح نامه‌ها، فرمان‌ها و نشان‌ها، نامه‌ها و مکاتیب شخصی سلطان و غیره بوده است. اما در طول زمان بخش اعظم این قبیل اسناد و منابع از بین رفته و مقدار کمی باقی مانده است. از این‌رو کوپرولو منابع ادبی باقی مانده از این دوران مانند معارف بهاء‌ولد، مثنوی، دیوان کبیر، مجالس سبیعه و فیه ما فیه مولانا، معارف و ولدانه سلطان‌ولد و مرصاد‌العباد نجم رازی را نیز برای روشن ساختن تاریخ سلجوقیان آناتولی مهم و مفید می‌داند. از جمله این منابع می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:^{۳۳}

۱- غنية‌الكاتب: تأليف حسام الدین

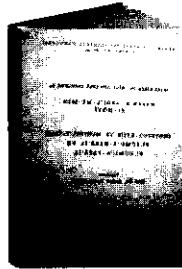
حسین بن عبدالمؤمن الخویی. این اثر اولین بار توسط عدنان صادق ارزی در سال ۱۹۶۳ در ترکیه منتشر یافته است.^{۳۴} این اثر در سال‌های اخیر با دیگر از سوی نشر میراث مکتوب در «مجموعه آثار حسام الدین خویی» به چاپ رسیده است.^{۳۵}

۲- قصه سلاطین: این اثر حاوی مطالبی است درباره نحوه نگارش فرامین و مکاتیب.^{۳۶}

۳- وثائق رسمي از عصر سلجوقيان آناتولي: این وثائق فارسی به کوشش عثمان توران با یک مقدمه مفصل در معرفی آن، به صورت کتابی مستقل منتشر شده است.^{۳۷}

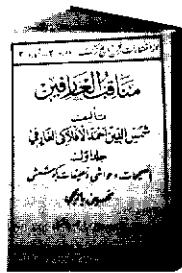
۴- التوصل الى الترسل: اثر بهاء‌الدین محمد بن مؤید بغدادی.^{۳۸}

این کتاب مشتمل بر مجموعه منشآت بهاء‌الدین بغدادی (زنده در ۵۵۸۸ق)، منشی علاء‌الدین تکش خوارزمشاه است که از سال ۵۵۸ تا ۵۹۶ قمری در خوارزم و خراسان و قسمتی از ایران سلطنت نمود و دولت سلجوقیان ایران به دست او منقرض شد. مؤلف چنان که خود در

مهاجرت گسترده ترکان مسلمان که موجب تغییر و تحول عمدۀ در آناتولی شد، بعد از نبرد ملازگرد شروع گردید و همزمان با این مهاجرت‌ها، دولت سلجوقيان آناتولي توسط سليمان شاه سلجوقي تأسيس و علاوه بر آن اميرنشين‌هاي ديجري نظير آل دانشمند، منكروجق و آرتوقيان بنيان گذاري شد

در میان سال‌های ۷۱۹ تا ۷۲۹ در قونیه به رشته تحریر در آمده است. مؤلف به گفته خود، بیش از چهل سال شب و روز در حلقه مریدان مولانا بوده است.

۱۰ - مناقب العارفین: مؤلف این اثر شمس الدین احمد افلاکی عارفی (و ۷۶۱) است. وی از نویسنده‌گان متصوف سده هشتم هجری است. افلاکی وابسته به طریقت مولویه و از یاران اولو عارف چلی، نوه مولانا جلال الدین رومی بوده و به همین سبب «عارفی» خوانده شده است. وی از اهالی شهر سرای در آسیای صغیر بود. افلاکی به فرمان اولو عارف از سال ۷۶۱ شروع به تألیف مناقب نمود. کتاب حاوی اخبار دست اول درباره مشایخ سلسله مولویه و متنضم شرح احوال و کرامات آنان در ده فصل است. مناقب دارای انشاء سلیس و روان و نشان دهنده نفوذ قاطع زبان و ادب فارسي در قرن هشتم در آسیای صغیر و میان ساکنان با سواد و درس خوانده آن سرزمن خاصه در میان سلسله‌های صوفیه است. این

كتاب از نظر داشتن آگاهی‌های سودمند در باره مولانا و طریقت مولویه در قونیه و آسیای صغیر حائز اهمیت زیادی است. متن فارسی مناقب تحسین بار با تلاش ارزشمند تحسین یازیجی تصحیح و در ترکیه انتشار یافت.^{۲۳} مناقب العارفین چند بار نیز به زبان ترکی ترجمه و انتشار یافته است. تحسین بار توسط کمال احمد دده در سده یازدهم، دو ترجمه ترکی جدید نیز توسط فکرت باشتاک و تحسین یازیجی^{۲۴} صورت گرفته است. متن کامل آن به زبان فرانسه^{۲۵} و بخش‌هایی از آن نیز به انگلیسی ترجمه شده است.

۱۱ - دانشمند نامه: تصحیح انتقادی این اثر در ۱۹۶۰ در پاریس انتشار یافته است.^{۲۶}

۱۲ - صلتوق نامه: تصحیح انتقادی اثر توسط احمد یاشار

فارسی دری سره، استادی و برتری خود را به اهل فضل نشان می‌دادند.»

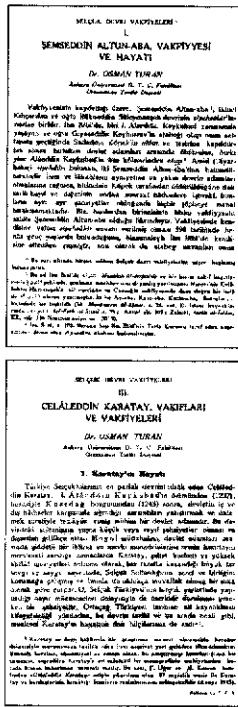
۶ - مکتوبات مولانا: شامل نامه‌های شخصی شاعر بزرگ مولانا جلال الدین رومی است. این اثر از جهت تاریخ فرهنگی و ادبی عصر سلاجقه و نیز ارتباط مولانا با دولت سلجوقي و دیگران حائز اهمیت است.^{۲۷}

۷ - سعادت نامه: تألیف علایی تبریزی در سال ۷۰۰ هجری. نسخه خطی این اثر به شماره ۱۷۵۶ در کتابخانه یوسف آقا در قونیه است. این اثر در باب استیفاء است. به دستور وزیر غازان خان، سعد الدین محمد الساوجی، برای آموختن فن استیفاء و مالیه به پرسش، شرف الدین، به رشته تحریر در آمده است.

۸ - رساله فلکیه: این اثر نیز که در باب استیفاء است در فاصله سال‌های ۷۶۸ - ۷۶۰ توسط عبدالله بن محمد بن کیا المازندرانی به رشته تحریر در آمده است. بعد از مرگ او وزیر فلک المعالی تکمله‌ای بر آن نوشته که اطلاعات آن مربوط به سال‌های ۸۸۴ - ۸۴۰ است. نسخه خطی این اثر به شماره ۲۷۵۶ در کتابخانه ایاصوفیا نگهداری می‌شود. نسخه دیگری از آن، در کتابخانه مجلس شورای اسلامی به شماره ۲۴۶۴/۱ (نشریه ۵) موجود است. این اثر توسط والتر هینتس تصحیح و در سال ۱۹۵۲ در ویسیان به چاپ رسیده است.

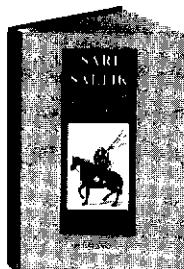
۹ - رساله فریدون بن احمد سپهسالار (در احوال مولانا جلال الدین مولوی): فریدون بن احمد معروف به «سپهسالار» از نویسنده‌گان اوآخر سده هفتم و نیمه اول سده هشتم هجری است. فریدون از پیروان و نزدیکان مولوی بوده و چنان که خود مدعی است، بیش از چهل سال از عمر خویش را با دیگر اکابر زمان در مصاحبত مولانا گذرانید و از جمله «متاخران اصحاب» او بوده است.^{۲۸} این اثر که برای تحسین بار به تصحیح سعید نفیسی در ایران به چاپ رسیده^{۲۹} در واقع «قدیمی ترین، مهم ترین و معتبرترین مرجع در احوال و مناقب مولانا جلال الدین رومی» به حساب می‌آید. این اثر

در حالی که حملات مغولان موجب بروز قتل و کشتار و نا امنی در شرق جهان اسلام شده بود، آناتولی به جهت برخورداری از آرامش و امنیت، از چنان وضعیت مناسبی برخوردار بود که گروههای زیادی از علماء و دانشمندان و اهل حرفه و صنعت و ارباب تصوف و دیگر نخبگان رو به آناتولی گذاشته و با استقرار در این سرزمین موجب رونق و شکوفایی علمی شهرهایی همچون قونیه شدند

سه و قفنامه است. و قفنامه نخست متعلق به شمس الدین آلتون آبا است. عثمان توران در مقدمه‌ای که بر آن نوشته از زندگی و موقفه آلتون آبا همچون مدرسه، کاروانسرا و غیره سخن گفته است. و قفنامه دوم به مبارزالدین ارتوغوش تعلق دارد. عثمان توران در مقدمه خود ابتدا به زندگی مبارزالدین پرداخته و سپس از موقفه‌های او سخن گفته و در آخر عکس متن عربی و بازنویسی آن را آورده است. و قفنامه سوم متعلق به جلال الدین فرنات است. عثمان توران ابتدا به زندگی و ارزش و قفنامه او پرداخته و سپس از کاروانسرا، مسجد، زاویه و دارالصلحای قرتای سخن به میان آورده است. در آخر به ترتیب، متن عربی موقفه‌های کاروانسرا را همراه با ترجمه ترکی آن آورده است. به همین ترتیب موقفه‌های مدرسه، مسجد و زاویه را نیز به ترکی ترجمه کرده است. در پایان نیز عکس نسخه‌های اصلی این موقفه‌ها درج شده است.

فواد کوبیلو در ادامه اثر خود که پیشتر به آن اشاره شد، به آثار منظوم مختصر فارسی به نام فتوت نامه، اشرافات و خاموش نامه نیز اشاره کرده است. بی شک اوج آثار منظوم فارسی در دوره سلجوقیان آناتولی متنوعی مولانا است. گذشته از مولانا، عارفان بزرگ دیگری همچون سلطان ولد، اولو عارف چلبی، گلشهری و غیره^{۵۴} دارای دیوان‌های ارزشمندی هستند که از جهت تاریخ ادبی و اجتماعی حائز اهمیت بسیارند. باید افزود که منابع محلی مربوط به دوره سلجوقیان آناتولی

اوچاق در سال ۲۰۰۲ در آنکلا منتشر شده است. این دو کتاب محتوى داستان‌ها و حکایات مردمی است راجع به فاتحان و فتح آناتولی و اطلاعات مفیدی در این اثر می‌توان یافت.^{۵۵}

۱۳ - فسطاط العدلہ فی قواعد السلطنه: این اثر که به سبک و سیاق

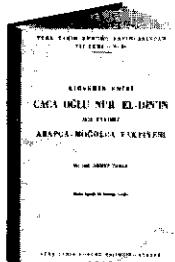
سیاستنامه‌ها است در قرن هشتم تألیف شده است. بخشی از این کتاب که حاوی آگاهی‌های تاریخی است توسط عثمان توران تصحیح و در یادنامه فواد کوبیلو منتشر شده است.^{۵۶}

۱۴ - مرصاد العباد: تألیف نجم الدین دایه (رازی). تأليف این اثر در سال ۶۲۰ در سیواس اتمام یافته و به علاء الدین کیقاد اول تقدیم شده است.^{۵۷} این اثر نخستین بار در اواخر سده هشتم توسط شیخ اوغلو مصطفی به عنوان کنز الکبراء به صورت مختصبه به ترکی ترجمه شده است. در دوره سلطان مراد دوم نیز یک بار دیگر به صورت کامل ترجمه شده است.

۱۵ - وقیة عربی - مغولی نورالدین بن جاجا. این اثر حاوی

سه و قفنامه مربوط به سال ۶۷۰/۱۲۷۲ است که به نورالدین بن جاجا، امیر قیر شهر، تعلق داشته است. یک وقیه به فارسی و دو وقفنامه دیگر به عربی و مغولی است. احمد تمیر نسخه‌های مختلف این اثر را یکجا آورده و ضمن تصحیح انتقادی، به ترکی نیز ترجمه و در مقدمه به شرح ویژگی‌های آن پرداخته است.^{۵۸} این وقیه نخستین سند مغولی موجود در آناتولی است. در این وقیه، اسامی بیش از صد نفر از اشخاص عصر مغولی - ایلخانی آمده است. این اثر، از جهت زبانی و قوم شناختی و نیز از نظر اسامی اشخاص و اسامی اماکن جغرافیایی حائز اهمیت است.

۱۶ - وقیه‌های دوره سلجوقی: این اثر توسط عثمان توران انتشار یافته است.^{۵۹} کتاب شامل

منابع مربوط به تاریخ سلجوقيان آناتولي، به اندازه منابع تاریخ سلجوقيان بزرگ، مفصل و گسترده نیست. این در حالی است که هر دو از یک ساله و از یک فرهنگ و سنت و همعصر با هم بوده‌اند. حتی در برخی موارد، منابع مربوط به این دو سلسله خويشاوند، يكى است

کاشانی، روضةالالباب بناكتی (و. ۷۳۰)؛ تاریخ وصف (و. ۷۳۴)؛
تجارب السلف هندوشاه نخجوانی؛ مجمعالاتساب شبانکارهای،
تاریخ کرمان ابوحمید محمدبن ابراهیم و تاریخ الفی. جز
این‌ها در آثار ابرکوهی، شرف الدین یزدی، نظام الدین شامی،
شمس الدین موسی، فضیحی و ابوبکر تهرانی مطالبی راجع به
تاریخ سلجوقيان آناتولي آمده است.^{۵۴}

به آثاری که در این نوشتار آمده محدود نمی‌شود. در آرشیوهای
کتابخانه‌های ترکیه هزاران سند، رساله نسخه خطی و مجموعه
و کتاب وجود دارد که هنوز انتشار نیافته‌اند. قسمت عمده‌ای از
این آثار، چون در دوره سلجوقيان آناتولي به رشته تحریر در
آمده‌اند به زبان فارسي هستند.

۲ - منابع عربی

در بسیاری از منابع عربی که در خارج از آناتولي همزمان و
یا بعد از سلجوقيان آناتولي به رشته تحریر درآمده‌اند، راجع به
این سلسله مطالبی آمده است. اما در این منابع نیز همانند قسم
دوم آثار فارسي، بیشتر یا به حوادث مهم پرداخته شده و یا به
صورت فهرست‌وار به رویدادها اشاره شده است. بنابراین منابع
عربی که در آن‌ها به صورت مستقل به تاریخ سلجوقيان آناتولي
پرداخته شده باشد بسیار کم است. در اینجا به شماری از این
منابع بر اساس سده‌های تألیف اشاره می‌کنیم:

سدۀ پنجم: عيون التواریخ هلال الصابی (و. ۴۴۸)، این اثر
در طول زمان از بین رفته است. سبط بن الجوزی (و. ۶۵۴)
در کتاب مرآة الزمان از این کتاب بسیار اقتباس کرده است.

سدۀ ششم: تكمله تاریخ طبری، تألیف محمد بن عبدالملک
همدانی (و. ۵۲۱)؛ تاریخ حلب تألیف ابوالفوارس حمدان بن
عبدالرحیم (و. ۵۴۲)؛ مزیل فی تاریخ الدمشق اثر ابن القلانيسي
(و. ۵۵۵)؛ تاریخ الظیمی تألیف محمدبن علی العظیمی (و.
۵۵۸)؛ نزهۃ المشتاق اثر الادریسي (و. ۵۶۰)؛ کتاب الانسان
سمعاني (و. ۵۶۲)؛ تحفه الالباب اثر ابوحمید الغرناطی (و. ۵۶۴)؛
تاریخ مدینه الدمشق ابن عساکر (و. ۵۷۱)؛ کتاب الاعتیار اثر
اسامه بن منقض (و. ۵۸۴)؛ اخبار دولت‌السلجوقيه اثر صدرالدین
الحسينی (و. ۵۹۰)؛ الترسلات تألیف القاضی الفاضل (و. ۵۹۶)؛
نصره القطره و البرق الشامي تأییف عمادالدین الكاتب الاصفهاني
(و. ۵۹۷)؛ المنتظم اثر ابوالفرج ابن الجوزی (و. ۵۹۷).
سدۀ هفتم: الاشارات اثر ابوالحسن الهروی (و. ۶۱۱)؛ الدول
المنقطعه اثر ابن ظافر (و. ۶۱۳)؛ تذکره بالاخبر این الجیبر (رحله

ب: منابع تألیف شده در خارج از آناتولي

دسته دوم از منابع مربوط به تاریخ سلجوقيان آناتولي،
منابعی هستند که در خارج از قلمرو آناتولي توسط نویسندهان
مختلف ایرانی، عرب، ارمنی، بیزانسی و دیگران نوشته شده
است. البته باید افزود که تعدادی از منابع ارمنی و بیزانسی نیز
در داخل آناتولي نوشته شده‌اند اما آن‌جا که این آثار در میان
منابع تألیف خود سلجوقيان قرار نمی‌گیرند، آن‌ها را نیز در زمرة
منابع خارج از آناتولي آورده‌ایم.

۱ - منابع فارسي

در آثاری که همزمان با سلجوقيان و یا بعد از آن‌ها در ایران
نوشته شده‌اند، اطلاعات متنوعی راجع به این سلسله در آن‌ها
یافت می‌شود. البته در بعضی از این آثار می‌توان به مبحث
مستقل راجع به سلجوقيان آناتولي برخورد اما در بسیاری دیگر
چنین مباحث و فصول مستقلی نیست. ابتدا به منابعی می‌پردازم
که چنین مباحث مستقلی دارند.

طبقات ناصری منهاج السراج جوزجانی، (و. بعد از ۶۵۹)؛
نزهۃ القلوب، ظفرنامه و تاریخ گزیده حمدالله مستوفی (و.
۷۵۰)؛ مجمل التواریخ یا زیده التواریخ حافظ ابرو، روضه‌الصفا
اثر میرخواند (و. ۹۰۳)؛ حبیب السیر خواندمیر (و. ۹۴۲) و جهان
آرای غفاری.

از جمله دیگر آثار فارسي که به صورت جسته و گریخته
به سلجوقيان آناتولي پرداخته‌اند می‌توان به این موارد اشاره
کرد: نشته المصدور نسوی (و. ۶۴۷)؛ تاریخ جهان گشای جوینی
(و. ۶۸۱)؛ نظام التواریخ قاضی بیضاوی (و. ۶۸۵)؛ جامع التواریخ
رشیدالدین فضل الله (و. ۷۱۸)؛ تاریخ الجایتو ابوالقاسم عبدالله

منابع بیزانسی و ارمنی که به دوران حملات و فتوحات ترکان در آناتولی پرداخته‌اند، میان تاریخ سلجوقیان بزرگ و آناتولی تفاوتی قائل نشده‌اند. یعنی حوادث و رویدادهای مربوط به دو سلسله و خاندان سلجوقی را در ادامه هم آورده‌اند

البداية و النهاية اثر ابن كثیر (و. ٧٧٤)؛ درةالاسلاک في دولة الاتراك و جهينة الاخبار اثر ابن حبيب (و. ٧٧٩)؛ تحفةالنظار (سياحتنامه) اثر ابن بطوطه (و. ٨٠٧)؛ نزهةالانام سده نهم؛ التاريخ الواضح اثر ابن الفرات (و. ٨٠٩)؛ روضةالمناظر اثر ابن شحنه (و. ٨١٥)؛ السلوك في معرفة الدول الملوك اثر تقى الدين المقرىزى (و. ٨٤٥)؛ الاعلان بالتاريخ اهل اسلام اثر ابن قاضى شهبه (و. ٨٥١)؛ الدرر الكامنة اثر ابن الحاجر الاصلقانى (و. ٨٥٢)؛ عقد الجمام اثر بدرالدين محمود العينى (و. ٨٥٥)؛ شرح نظم الجمام (تاریخ دول الاعیان) اثر ابن ابی عزیزه (و. ٨٥٦)؛ التجوم الظاهره اثر جمال الدین ابن تغبریدی (و. ٨٧٤).^{٥٨}

۳ - منابع بیزانسی

در منابع بیزانس از سلجوقیان تحت عنوان «Pers» (پارس / ایرانی) یاد شده است. در این منابع به حملات سلجوقیان به آناتولی و تلاش‌های بیزانس برای مقابله با آن‌ها توجه شده است. شکست بیزانس در ملازگرد و مهاجرت گسترده ترکان به آناتولی در این منابع جایگاه خاصی دارد. علاوه بر آن راجع به ترکان پچنگ و قومان که در اردوی بیزانس سریاز مزدور بودند نیز اطلاعاتی دارند. در اینجا به معرفی شماری از منابع بیزانسی می‌پردازیم.

۳ - ۱ - تاریخ (Historia)؛ تأليف میخائيل اثالياتس (Mikael Attaleiates) در سال ۱۰۸۰ و ۱۰۸۱ / ۴۷۲-۴۷۱. این اثر نخستین بار در سال ۱۸۳۶ در شهر بن انتشار یافت.^{٥٩} این اثر به طور کامل به زبان لاتین^{٦٠} و بخشی از آن (تا سال ۱۰۵۶ / ۴۴۸) توسط گرگویر (H. Gregoire) در سال ۱۹۵۸ به فرانسه ترجمه و منتشر شده است.

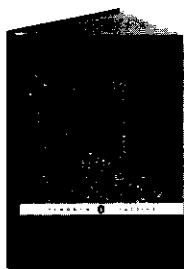
مؤلف در این کتاب به نقل حوادث و رویدادهای سال‌های ۱۰۳۴-۱۰۳۶ / ۴۷۱-۴۷۲ پرداخته است. نویسنده خود شاهد و ناظر بسیاری از رویدادها بوده است. این اثر از جهت جنگ‌ها و برخوردهای میان بیزانس و سلجوقیان حائز اهمیت است. در آن راجع به جنگ‌های ترکان پچنگ و بیزانس و ترک‌های

ابن جیبر (و. ٦١٤)؛ معجم البلدان ياقوت الحموي (و. ٦٢٦)؛ الكامل في التاريخ اثر ابن اثير (و. ٦٣٠)؛ معادن الذهب اثر ابن ابي طئى (و. ٦٣٠)؛ التاريخ المنصورى اثر ابن نظيف الحموي (و. بعد از ٦٣٣)؛ ذيل تاريخ بغداد اثر ابن ديسى (و. ٦٣٧)؛ النوادر السلطانية ابن شداد، التاريخ المظفرى اثر ابن ابي الدم (و. ٦٤٢)، زيدةالنصره اثر بندارى (و. ٦٤٣)؛ التاريخ المجدد اثر ابن النجار (و. ٦٤٣)؛ اخبارالعلماء اثر جمال الدين على القسطنطى (و. ٦٤٦)؛ التكملة وفيات النقالة، اثر ابومحمد عبدالمطلب المنذيرى (و. ٦٤٥)؛ بغيةالطلب اثر كمال الدين ابن العديم (و. ٦٤٦)؛ الروضتين ابو شامة (و. ٦٤٥)؛ عيون الانباء، اثر ابن ابي عصبيعه (و. ٦٤٨)؛ التاريخ الجامع، اثر المكين ابن العميد (و. ٦٧٢)؛ اخبار الخلفاء اثر ابن الساعى (و. ٦٧٤)؛ اخبار مصر اثر ابن ميسير (و. ٦٧٧)؛ سیرة جلالالدين منکری اثر النسوی (و. ٦٤٧)؛ وفيات الاعیان اثر ابن خلقان (و. ٦٨١)؛ آثار البلاد و اخبار العباد اثر ذکریا قزوینی (و. ٦٨٢)؛ الاعلاق الخاطره اثر عزالدین ابن شداد (و. ٦٨٤)؛ كتاب الجغرافيا اثر ابن سعيد المغربي (و. ٦٨٥)؛ الروض الظاهر و تشریف الايام اثر ابن عبد الظاهر (و. ٦٩٢)؛ مفرج القروب و التاريخ الصالحي اثر جمال الدين ابن الواسل (و. ٦٩٧).

سدۀ هشتۀ؛ کنزالدرر اثر ابوبکر بن عبدالله الدواداری (و. ٧١٣)؛ الحوادث الجامعه اثر ابن الفوطى (و. ٧٢٣)؛ زيدةالفکره اثر امیر بایپارس المنصورى (و. ٧٢٥)؛ ذیل مراةالزمان اثر قطبالدین الیوتونی (و. ٧٢٦)؛ تالی کتاب وفيات الاعیان اثر فضل الله ابن این السکایی، المختصر في اخبار بشر اثر ابوالفداء عمامالدین اسماعیل (و. ٧٣٢)؛ نهایت الارب النویرى (و. ٧٣٢)؛ كتاب العبر اثر ابن خلدون (و. ٧٣٧)؛ حوادث الزمان شمس الدین محمد الجزری (و. ٧٣٩)؛ المکتفی في التاريخ اثر علم الدین القاسم البرزی (و. ٧٣٩)؛ نهجالسید اثر المفضل بن ابی الفضائل (و. ٧٤١)؛ تاریخ الاسلام و سیر اعلام النبلاء الذہبی (و. ٧٤٨)؛ تسمةالمختصر من اخبار الشیر اثر ابن الوردى (و. ٧٤٩)؛ مسائل الایصار اثر العمرى (و. ٧٤٩)؛ الوافى بالوفيات اثر السافدی (و. ٧٥٤)؛ عيون التواریخ اثر ابن شاکر الکتبی (و. ٧٥٤)؛ مرآةالجنان اثر الیافعی (و. ٧٦٨)؛ طبقات الشافعیه الکبری، اثر تاجالدین السبکی (و. ٧٧١)؛

منابعی که در خارج از آناتولی به عربی و فارسی نوشته شده‌اند. در بحث از تاریخ سلجوقيان بزرگ به سلجوقيان آناتولی نيز پرداخته‌اند. يعني تاریخ سلجوقيان آناتولی را در ادامه سلجوقيان بزرگ دیده‌اند

اگر چه شکوفایی فکری و فرهنگی آناتولی در دوران پیش از هجوم مغولان که عمدتاً با مهاجرت اهل علم به این خطه صورت گرفته بود، با استیلای مغولان متوقف شد، ولی با این حال از ۶۶۸ ق به بعد، بار دیگر رو به رونق گذاشت

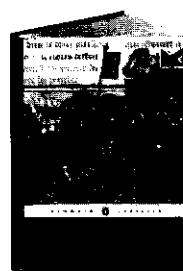

آن به نقل حواله‌ی که خود شاهد بود پرداخته است.^{۶۶}

۳ - ۴ - الکسیاد ((Aleksiad)) تألیف آنا کومننا (Anna Komnena) / و. ۱۱۴۸ (۵۴۳ / ۱۱۴۸) متن اصلی این اثر چندین بار چاپ و به چند زبان تیز ترجمه شده است. از جمله یک بار به فرانسه ترجمه و با متن اصلی چاپ شده است.^{۶۷} یک بار نیز متن اصلی با ترجمه انگلیسی^{۶۸} و بعد از آن به زبان آلمانی در سال ۱۹۹۵ در کلن چاپ شده است. ترجمه ترکی آن تیز در استانبول انتشار یافته است.^{۶۹} مؤلف این اثر، آنا، فرزند الکسیوس اول (Aleksios I) بوده است. آنا بعد از در گذشت پدرش (۱۱۱۸ / ۵۱۲) کوشیده تا به جای برادرش، همسرش را به سلطنت برساند و چون در این کار توفیق نیافت، ازدواج پیشه کرده و شروع به نوشتن شرح زندگی و اقدامات پدرش نمود. مؤلف جانبدارانه به نقل وقایع پرداخته است. در این اثر تاریخ و زمان رویدادها در اکثر موارد قید نشده است. اما اثر آن از این جهات حائز اهمیت بسیار است: شرح چگونگی احیاء مجدد دولت بیزانس، برخوردهای بیزانس و ترک‌ها در جنگ صلیبی اول (۱۰۹۶ / ۴۸۹). جنگ‌ها و مجادلات بیزانس با نژمان‌ها و اقوام ترک مهاجم از شرق و شمال. گذشته از این‌ها، کتاب الکسیاد درباره هویت و فعالیت‌های چاقا بیگ که در حوالی ازمیر، یک امیرنشین تأسیس کرده بود، منبع منحصر به فردی است.

همچنین در خصوص جنگ‌های قلیچ ارسلان اول با بیزانس در سال ۱۰۹۳ / ۴۸۶ و فتوحات او در سواحل جنوبی مرمره، و دفاع پیروزمندانه امپراتور الکسیوس کومنوس، مطالب مهمی در این کتاب آمده است. علاوه بر این‌ها درباره جنگ سلیمان شاه، فاتح آناتولی، با توتوش و نیز درباره دولت‌های لاتین که در فاصله سال‌های ۱۱۱۸ - ۱۱۰۰ - ۵۱۲ / ۴۹۳ در شرق آناتولی تأسیس شده نیز اطلاعات مفید در این کتاب می‌توان یافت.^{۷۰}

اغزو و قومان اطلاعاتی آمده است. نویسنده به حمله امپراتور کنستانتین دهم در سال ۱۰۶۵ / ۴۵۷ علیه اغزوها و نخستین حمله‌های ترکان به آناتولی و به نبرد ملازگرد پرداخته است. در این کتاب از حمله‌های بلغارها و مجارها علیه بیزانس نیز سخن رفته است.^{۷۱}

نویسنده در این اثر به حادث سال‌های ۱۰۲۵ - ۹۷۶ / ۴۱۶ - ۳۶۵ یعنی یک دوره صد ساله که شامل چهارده امپراتور می‌شود، پرداخته است. نویسنده در نقل حادث هم‌عصر خود جانبدارانه عمل کرده است. مؤلف در بعضی سفرهای جنگی امپراتور

رومیان دیوچانس همراه او بوده و به همین جهت وقایع مربوط به جنگ‌های سلجوقيان و بیزانس و به ویژه نبرد ملازگرد و رویدادهای بعد از آن در این کتاب حائز اهمیت بسیار است.^{۷۲}

۳ - ۳ - تاریخ سینوپسیس (Synopsis Historiarum): تألیف ایونس اسکایلیتز (Ioannes Skylitzes) / و. ۱۰۶۰ / ۴۵۲. متن اصلی این اثر هنوز انتشار نیافته است. بُن کورپوس (Bonn) ضمن انتشار اثر یک مورخ بیزانسی به نام گئورگیوس (Corpus Georgios Cedrenus) که اثر اسکایلیتز را ضمیمه اثر خود ساخته بود، در واقع اثر حاضر را نیز منتشر کرده است.^{۷۳}

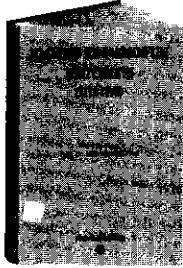
۴۴۹ / ۸۱۱ - ۱۰۵۷ / ۱۱۱۸ - ۱۰۹۳ این اثر مشتمل بر حادث سال‌های ۱۰۹۵ است. این اثر از دو جهت حائز اهمیت است: یکی به جهت اطلاعاتی که از منابع پیش از خود نقل کرده و آن منابع اکنون از دست رفته‌اند و دیگر بخش پایانی کتاب که مؤلف در

در دوره حکومت سلجوقیان آناتولی شهرهای قونیه، قیصریه، نگیده و سیواس از مراکز علمی مهم به شمار می‌آمدند

آن دسته از منابع ارمنی که تا امروز باقی مانده‌اند عمدتاً در فاصله سده‌های ۵ تا ۱۸ میلادی تألیف شده و غالباً مشتمل بر حوادث و رویدادهای ممالک شرقی و آناتولی هستند

(Bryennios) متن اصلی این اثر همراه با ترجمه‌های لاتین آن نخستین بار در سال ۱۸۳۶ در بُن انتشار یافت.^{۷۸} ترجمه فرانسه آن توسط گرهگویره (H. Grégoire) در ۱۹۵۳ و یک بار نیز همراه با متن اصلی^{۷۹} در ۱۹۷۵ انتشار یافت. قسمت‌هایی از این کتاب که مربوط به سلجوقیان بوده به ترکی ترجمه و منتشر شده است.^{۸۰} اما ترجمه کامل آن که به انتشارات بنیاد تاریخ ترک تحويل داده شده، هنوز منتشر نشده است.^{۸۱}

مؤلف هم نوه یکی از فرماندهان بیزانس در نبرد ملازگرد و هم همسر آنا کومنتا مؤلف تاریخ الکسیاد بوده است. کتاب خاوی رویدادهای مربوط به سال‌های ۱۰۷۹ - ۱۰۷۱ / ۴۶۲ است. در این اثر بیش از آن که به حوادث تاریخی پرداخته شود به تاریخ خانواده کمتوس پرداخته شده است. مؤلف که احتمالاً در سال ۱۰۸۱ / ۴۷۴ به دنیا آمده، در تألیف بخش

نخست اثر خود که مربوط به پیش از نبرد ملازگرد است از آثار پسلوس و اسکالیلیتز استفاده کرده است. در تألیف دیگر بخش‌های کتاب که از اثر آتالیتس استفاده کرده به نقل رویدادهایی از این دست پرداخته است: نبرد ملازگرد، فعالیت‌های سلیمان شاه و منصور در آناتولی غربی.^{۸۲}

منابع بیزانسی تنها به مواردی که بر شمرده‌ی محدود نمی‌شود بلکه منابع دیگری نیز وجود دارد که در این جا تنها به اسمی بعضی از آن اورده می‌شود:

1. Ioannes Kinnamos: Epitome Historiarum

مؤلف این اثر همراه با امپراتور مانوئل اول (Manuel I) در جنگ بیزانس با ترکان سلجوکی شرکت داشته است. در این اثر به حوادث سال‌های سلطنت او آنیس دوم (۱۱۴۳) Ioannes II (۱۱۴۳ - ۱۱۱۸) و پسرش مانوئل اول (۱۱۴۳ - ۱۱۸۰) پرداخته است. متن اصلی این کتاب در سال ۱۸۳۶ (۵۳۷ - ۵۷۶)

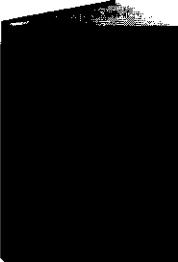
۳ - ۵ - تاریخ سینوپسیس (Synopsis Historiarum) تألیف گنور گیوس کدرونوس (و. در قرن ۱۱ / ۵). این کتاب در سال ۱۸۳۹ توسط ایمانوئل بکر در بُن منتشر شده است.^{۸۳} کدرونوس در کتاب خود بخش مهمی از اثر یکی از ماموران عالی رتبه بیزانس به نام ایونس اسکالیلیتز را که در اوایل سده ۱۱ / ۵ نوشته شده و مشتمل بر رویدادهای سال‌ها ۱۰۵۷ - ۱۰۵۸ / ۱۱۱ بوده را آورده است. مؤلف در این اثر ضمن پرداختن به جنگ‌های اعراب و بیزانس، حکایاتی نیز از زندگی فرماندهان پیروز بیزانس آورده است. علاوه بر آن در این کتاب به محاصره ملازگرد توسط طغول بیگ و حوادث آن روزگار و نیز چگونگی اردوکشی رومانوس دیوجانس به ملازگرد برای جنگ با آل ارسلان نیز پرداخته شده است.^{۸۴}

۳ - ۶ - تاریخ ایتومه (Epitome Historion) تألیف ایونس زوناروس (Ioannes Zonaras) متن این اثر همراه با ترجمه‌های لاتین آن در فاصله سال‌های ۱۸۴۱ - ۱۸۴۳ در دو جلد^{۸۵} و در سال ۱۸۹۷ در سه جلد^{۸۶} در اروپا انتشار یافت. این اثر به زبان فرانسه^{۸۷} و آلمانی^{۸۸} نیز ترجمه و منتشر شده است.

این کتاب که با استفاده از منابع بیزانسی موجود تألیف شده، از خلقت عالم شروع و در سال ۱۱۱۸ / ۵۱۲ خاتمه می‌یابد. مؤلف برای نقل وقایع مربوط به سال‌های بعد از ۹۷۶ / ۳۶۵ از آثار پسلوس و اسکالیلیتز و برای برخی رویدادها نیز از اثر آتالیتس استفاده کرده است. این کتاب به ویژه از سه جهت حائز اهمیت است: نخست این که در آن از منابعی که بدست ما نرسیده استفاده شده است. دوم رعایت بی طرفی در نقل وقایع و سوم این که مؤلف علاوه بر استفاده از منابع به نقل حوادث و رویدادهایی که خود شاهد

آن‌ها بوده نیز پرداخته است. این کتاب حاوی آگاهی‌های مفیدی از چگونگی اردوکشی رومانوس دیوجانس چهارم و نیز نبرد ملازگرد و حوادث بعدی آن.^{۸۹}

۳ - ۷ - تاریخ (Histoire): تألیف Nikephoros بیزنیوس

Nikephoros بیزنیوس

در کتاب «تاریخ ملت کماندار» اثر مورخ ارمنی «آکنری گریگور» به این رویدادها پرداخته شده است: استیلای مغولان در ممالک شرقی و آناتولی، روابط دوستانه ارمنی‌ها با مغولان بوای در امان ماندن امیرنشین ارمنی کیلکیا، تعریض امیر بایبارس مملوکی به کیلکیا در سال ۱۲۶۶ / ۶۴۴، شکست پادشاه کیلکیا و در گذشت او، به سلطنت رسیدن لئون

۴ - منابع ارمنی:

آن دسته از منابع ارمنی که تا امروز باقی مانده‌اند عمدتاً در فاصله سده‌های ۵ تا ۱۸ میلادی تألیف شده و غالباً مشتمل بر خواص و رویدادهای ممالک شرقی و آناتولی هستند. در شماری از منابع ارمنی که از سده یازدهم / پنجم به بعد نوشته شده‌اند، به مطالعی از این دست می‌توان برخورد: گسترش امپراتوری سلجوقیان به طرف غرب، تصرف تدربیجی عراق، سوریه و آناتولی توسط سلجوقیان، تشکیل امیرنشین‌های ترک در آناتولی و تأسیس دولت سلجوقیان آناتولی، حمله‌های صلیبیون، تهاجم و استیلای مغولان، حاکمیت ملوک الطوائف در آناتولی بعد از سقوط دولت سلجوقیان، حمله تیمور و تشکیل دولت‌های قره قوبیل و آق قوبیل و در آخر چگونگی تأسیس دولت عثمانی و گسترش آن.

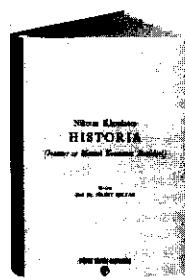
در حوزه تاریخ نگاری ارمنی، مورخان اهل کلیکیا (Kilikya) جایگاه مهمی دارند. اریائیان از گذشته به آثار مورخان کلیکیانی که در سده سیزدهم / هفتادم می‌زیسته‌اند نظر کوماندان سیمبات، اورفالی و هرام و هنوت، توجه خاص داشته و به این جهت اقدام به انتشار متن اصلی کتاب‌های آن‌ها و نیز ترجمه و شرح آن‌ها نموده‌اند.

یک دسته دیگر از مورخان ارمنی که همعصر مغولان بوده‌اند، در آثار خود به انکاس رویدادهای مربوط به تهاجم مغولان پرداخته‌اند. این مورخان در اغلب موارد، خود شاهد و ناظر واقعی بوده و غالباً با سران و فرماندهان مغول ارتباط و همکاری تزدیک داشته‌اند.^۷ از این رو، واقعیت نامه‌های ارمنی را می‌توان از جهات بسیاری، مکمل منابع فارسی و عربی مربوط به دوره مغول دانست. در اینجا به تعدادی از منابع مهم ارمنی می‌پردازیم.

۱ - تاریخ: تألیف اریسداگس لاسدیورتزی (Arisdages Lasdivertzi / Lasdivertzi ۱۰۷۲ / ۴۶۴)، متن ارمنی آن در سال ۱۸۴۴ در ونیز و ترجمه فرانسه آن در سال ۱۸۶۴ در پاریس^۸ منتشر یافته است. مؤلف در این اثر ۸۲ سال از واقعیت همعصر خود را روایت

در بُن^۹ و ترجمه فرانسه آن در ۱۹۷۲ در پاریس^{۱۰} و ترجمه ترکی آن در ۲۰۰۱ در آنکارا^{۱۱} منتشر شده است.

2. Niketas Khoniates (or Akominatos): Historia

این اثر شامل تاریخ بیزانس در فاصله سال‌های ۱۲۰۶-۱۱۱۸ / ۶۰۲-۵۱۲ میلادی است. همچنین حاوی اطلاعاتی است از دوران سلطان مسعود اول و سلطان قلیچ ارسلان دوم. متن اصلی این اثر در سال ۱۸۳۵ در بُن انتشار یافت. این کتاب به آلمانی^{۱۲} و ترکی^{۱۳} نیز ترجمه و انتشار یافته است.

3. Pleophylact Ohrides: Patrologiae Cursus Completus

این اثر که جزء مجموعه آثار یونانی (جلد ۱۲۶) منتشر شده^{۱۴} حاوی اطلاعاتی است درباره روابط سلجوقیان و طرابوزان.

4. Panaretos: Historia

این اثر که مؤلف آن اهل طرابوزان بوده، توسط یک دانشمند روسی به نام خاخانوا (A. Khakhanov) به روسی ترجمه و در سال ۱۹۰۵ انتشار یافته است.

5. Georgios Akropolites: Historia

متن اصلی این اثر در ۱۹۰۳ (لایپزیک) و ترجمه آلمانی آن در ۱۹۸۹ (اشتوتگارت)^{۱۵} انتشار یافته است.

6. Leontinos Machairas: Khronikon Kyprou

متن اصلی این اثر که مربوط به تاریخ قبرس است، همراه با ترجمه فرانسه آن در سال ۱۸۸۲ منتشر شده است.^{۱۶} ۷ - اثر نیکفروس بلقیس (Nikephoros Blemmydes). ترجمه انگلیسی این اثر تحت عنوان "A Partical Account" در سال ۱۹۸۸ در لندن منتشر شده است.^{۱۷}

8. Georgios Pakhymeres: Chronika

9. Barcheia Chronika

این اثر نیز در سال ۱۹۱۲ منتشر شده است.^{۱۸}

منابع محلی مربوط به دوره سلجوقیان آناتولی به آثاری که در این نوشتار آمده محدود نمی‌شود. در آرشیوهای کتابخانه‌های ترکیه هزاران سند، رساله نسخه، خطی، مجموعه و کتاب وجود دارد که هنوز انتشار نیافتد. قسمت عمده‌ای از این آثار، چون در دوره سلجوقیان آناتولی به رشته تحریر در آمده‌اند به زبان فارسی هستند

بعد به صورت سالشمار می‌آید. از جمله: جنگ‌های بیزانس و اعراب، تشکیل سلسله بغراتونی و روحانیان، جنگ‌های بیزانس و ارمنی‌ها، شروع نفوذ ترک‌ها به ایالات شرقی آناتولی، فتوحات سلجوقیان، تشکیل امیرنشین‌های مستقل ترک در آناتولی، تشکیل دولت سلجوقیان آناتولی و حمله‌های صلیبیون.

از جمله مهمترین و اصلی‌ترین مباحث کتاب، مطالب مربوط به جنگ‌های صلیبی است. ماتئوس چنگ صلیبی اول را که خود هم‌عصر آن بوده را با تفضیل بسیار نقل کرده و نیز به جنگ‌های صورت گرفته در آناتولی، فرماندهان این جنگ‌ها، راه‌ها، شهرها و قلعه‌های موجود در مسیر جنگ‌های صلیبی اشاره کرده است.

ذیل گربگور به کتاب ماتئوس نیز حاوی مطالبی است از این دست: اردوکشی امپراتور الکساندروس کومنوس به کلیکیا و سوریه، تصرف اورفا از سوی زنگیان، قتل تورالدین زنگی، اردوکشی‌های سلطان مسعود و پرسش قلیچ ارسلان دوم عليه امپراتوری بیزانس و امیرنشین‌های ترک آناتولی، جنگ میان امپراتوری بیزانس و عیوب ارسلان، شکست امپراتور بیزانس از سلجوقیان در میریاکفلون، عزیمت قلیچ ارسلان به استانبول و عقد پیمان صلح و آشتی با او.

۴ - ۳ - جدول کرونوگرافی: تألیف ساموئل آندی (Samuel / و. سده پنجم). تنها قسمت‌های مربوط به جنگ‌های صلیبی این اثر (۱۳۴۰- ۱۱۷۸- ۷۴۰ / ۵۷۳) منتشر شده است. ۱۱ متن اصلی به زبان لاتین^{۱۰} و فرانسه^{۱۱} ترجمه شده است.

مؤلف، این اثر را به دو قسم تقسیم کرده است: قسمت اول از حضرت آدم تا حضرت عیسی و قسمت دوم که از ابتدای میلاد تا ۱۱۷۹ / ۵۷۵ را شامل می‌شود حاوی خلاصه‌ای از وقایع مهم است. مؤلفی گمنام در ذیلی که بر این کتاب نوشته به نقل وقایع تا سال ۱۳۴۸ / ۷۴۹ پرداخته است.

مؤلف در این کتاب به شرح وقایعی از این دست پرداخته است: حاکمیت مسلمانان در ایالت‌های شرقی، شاهزاده نشین‌های بغراتیون و گرجی، سلجوقیان (به ویژه پیشوای های آل ارسلان و ملکشاه به سمت غرب)، حمله‌های صلیبی،

کرده است. در این اثر علاوه بر آگاهی‌های مفصل راجع به تاریخ بیزانس و ارمنی‌ها، در خصوص ترکان نیز اطلاعات مهم و مفیدی آمده است. نویسنده این کتاب از جمله نخستین مورخان ارمنی است که راجع به حمله‌های ترکان سلجوقی به طرف آناتولی اطلاعات مهمی را آورده است. مؤلف به این رویدادها نیز پرداخته است: حمله‌های اولیه ترکان که از سال‌های ۱۰۱۵- ۱۶ / ۴۰۵ شروع شد، مقاومت بیزانسی‌ها در برابر این حملات، اردوکشی طغیل بیگ و آلپ ارسلان به شرق آناتولی، تصرف شهر آنی توسط آلپ ارسلان، و نبرد ملازگرد و اسارت امپراتور بیزانس. مؤلف به حوادث سیاسی و اجتماعی مهم مربوط به خود ارمنی‌ها نیز پرداخته است.^۶

۴ - ۲ - وقایع نامه: تألیف ماتئوس اورفهای (Mateos Urhayetzi / و. ۱۱۳۷). متن اصلی این اثر در سال ۱۸۶۹ در مطبوعه مانستر ارمنی بیت-المقدس انتشار یافت. متن کامل این اثر به فرانسه^۷، آلمانی^۸ و ترکی^۹ ترجمه و چند بار انتشار یافته است.

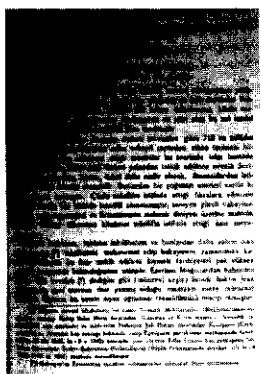
مؤلف که یک راهب ارمنی بوده، در این اثر وقایع مربوط به سال‌های ۱۱۳۶- ۹۵۲ / ۱۱۳۶- ۵۳۱ را آورده است. شخصی به نام گربگور (Grigor) که احتمالاً شاگرد مؤلف بوده ذیلی بر کتاب او نوشته است. این ذیل مشتمل بر حوادث سال‌های ۱۱۳۶- ۱۱۳۷ / ۵۵۸- ۵۳۱) است.

اگر از اندک خطاهای موجود در قسمت‌های نخست اثر ماتئوس که درباره تاریخ بیزانس و ارمنی‌ها است، صرفنظر کنیم، بیشتر وقایع مربوط به عصر مؤلف که غالباً نیز بی طرفانه نوشته شده‌اند، به ویژه مطالب بسیاری که بر خلاف منابع محلی در این کتاب آمده، همگی از اهمیت زیادی برخوردار هستند. ماتئوس اثر خود را به سه قسم تقسیم کرده است: ۱۱۳۶- ۹۵۲- ۱۰۵۳- ۴۴۵- ۵۳۰ / ۳۴۱- ۳۴۵- ۵۳۱

این اثر از سال ۹۵۲ / ۳۴۱ با بیان داستان هجوم ملخ‌ها به مزارع و بروز قحطی شروع شده و سپس وقایع سال‌های

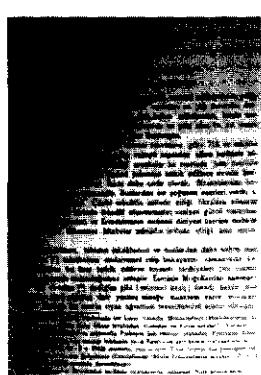
در شماری از منابع ارمنی که از سده یازدهم / پنجم به بعد نوشته شده‌اند، به مطالبی از این دست می‌توان برخورده: گسترش امپراتوری سلجوقیان به طرف غرب، تصرف تدریجی عراق، سوریه و آناتولی توسط سلجوقیان، تشکیل امیرنشین‌های ترک در آناتولی و تأسیس دولت سلجوقیان آناتولی، حمله‌های صلیبیون، تهاجم و استیلای مغولان، حاکمیت ملوک الطوائف در آناتولی بعد از سقوط دولت سلجوقیان، حمله تیمور و تشکیل دولت‌های قره قویونلو و اق قویونلو و در آخر چگونگی تأسیس دولت عثمانی و گسترش آن

۱۸۶۱ در مسکو و در ۱۸۶۲ در نیز چاپ شده است. دو بار به فرانسه ترجمه و منتشر شده است. چاپ ۱۸۶۰ مشتمل بر وقایع سال‌های ۱۲۶۸-۱۲۲۱-۶۶۶-۶۱۸ است.^{۱۰۸} همین چاپ دو بار به ترکی ترجمه و منتشر شده است.^{۱۰۹} واردان در طول زندگی خود یک راهب معمولی بود، ولی با این حال علاوه بر ارتباط با همکیشان مسیحی خود در میان پادشاهان دول همچوar و نیز مغولان دارای نفوذ و اعتبار بوده است.

تاریخ جهان واردان از آغاز خلقت شروع و تا عصر مؤلف یعنی یک دوره شش ساله را شامل می‌شود. هدف مؤلف بیان وقایع مربوط به تاریخ ارمنیان بوده است. از این رو در قسمت نخست کتاب رویدادهای مربوط به مذهب و قوم خود را تا حضرت نوح بیان کرده است. البته در این قسمت از اقوام و ملل همچوar ارمنیان نیز سخن گفته است.

دومین قسمت کتاب واردان مربوط به ظهور و گسترش اسلام در جهان شرق است و قسمت پایانی کتاب واردان مربوط به وقایع سال‌های ۱۲۶۹-۸۹-۲۷۶ است.

این قسمت کتاب از انحطاط حاکمیت عرب‌ها شروع و در ادامه به این وقایع پرداخته شده است: حملات سلجوقیان به آناتولی، تشکیل دولت سلجوقیان و نیز امیرنشین‌های آناتولی، جنگ‌های آن‌ها با بیزانس و صلیبیون، مجادلات امیرنشین‌های ترک با یکدیگر، فروپاشی دولت سلجوقیان

شاہزاده نشین کلیکیا روپریان. در ذیل کتاب راجع به حمله‌های مغول و سلاطین قونیه و امیرنشین‌های دیگر مطالب مهمی آمده است.^{۱۱۰}

۴ - ۴ - تاریخ (منی):
تألیف کیراگوس گنجه‌ای (Kiragos Gantsagetzi) / و. ۱۲۷۷ / ۵۷۰ متن اصلی در مسکو (۱۸۵۸)، نیز (۱۸۶۳)^{۱۱۱} و تفلیس (۱۹۱۰) سه بار چاپ شده است. به زبان فرانسه^{۱۱۲} و ترکی (از ترجمه فرانساوی ا. دولواریر)^{۱۱۳} نیز ترجمه و انتشار یافته است.

تألیف این اثر در سال ۱۲۴۱ / ۱۲۴۸ شروع و در سال ۱۲۶۵ / ۱۲۶۳ پایان یافته است. در قسمت نخست کتاب راجع به تاریخ کلیساًی ارمنی اطلاعات زیادی آمده است. همچنین به وقایع روی داده در ممالک شرقی نیز به تفصیل پرداخته شده است. بعد از پرداختن به وضعیت ازان در دوره حاکمیت ساسانیان و عرب‌ها، به امیرنشین‌های ترک و رویدادهای مهم مربوط به سلجوقیان از طفرل بیگ به بعد و نیز جنگ‌های صلیبی در سوریه و آناتولی و تصرف قدس از سوی صلاح الدین ایوبی پرداخته است. در این کتاب همچنین از حاکمیت مسلمانان و مسیحیان در ممالک شرقی و به ویژه گسترش نفوذ گرجی‌ها مطالبی آمده است. مؤلف به تاریخ مغول و حمله‌های مغولان به ممالک گرجی، ارمنی و آناتولی و سوریه نیز پرداخته است. از آن جا که مؤلف خود شاهد و ناظر تهاجمات مغولان بوده و از نزدیک با آن‌ها تماس داشته به نقل مطالب ذیقیمتی از این حوادث پرداخته است. این اثر مهم تاریخی و آثار سه مرخ ارمنی دیگر؛ واردان، کوماندان سیمبات و توپاس مرزوفی، در واقع تکمیل کننده همدیگر هستند.^{۱۱۴}

۴ - ۵ - تاریخ جهان: تألیف سورخ واردان (-Var dan Var) / dapet و. ۱۲۷۱-۶۶۹). متن اصلی این اثر نخستین بار در

در منابع بیزانسی از سلجوقیان تحت عنوان «Pers» (پارس / ایرانی) یاد شده است. در این منابع به حملات سلجوقیان به آناتولی و تلاش‌های بیزانس برای مقابله با آن‌ها توجه شده است. شکست بیزانس در ملازگرد و مهاجرت گسترده ترکان به آناتولی در این منابع جایگاه خاصی دارد. علاوه بر آن راجع به ترکان پچنگ و قومان که در اردی بیزانس سرباز مزدور بودند نیز اطلاعاتی دارند.

به این مسائل پرداخته است: مسائل داخلی و دینی امیرنشین ارمنی کلیکیا، حوادث دوران سلطنت مسعود، عزالدین کیاوس و علاءالدین کیقباد، حمله‌های مملوکان مصر همچون بایمارس، ملک اشرف، ملک ناصر به بعضی از نقاط آناتولی و به ویژه به امیرنشین کلیکیا، حملات مختلف امرای دمشق و حلب و رؤسای ترکمان و قرمان به منطقه کلیکیا در دوره‌های مختلف. این کتاب همچنین از نظر تاریخ مغول و به ویژه حمله‌های مغولان به آناتولی غربی و سوریه نیز حائز اهمیت زیاد است. زیرا ارمنیان در تعارض با ملت‌ها و دولت‌های مسلمان که آنها را احاطه کرده بودند، به استقبال از مغولان رفتند و در اتحاد با آن‌ها از کمک آن‌ها برخوردار شده و حتی در حمله‌های مغولان شرکت نیز داشته‌اند. از این لحظه‌گاهی‌های مربوط به حملات مغولان در منابع ارمنی نظیر وقایع نامه سمبات دارای اهمیت است.^{۱۲}

۷ - وقایع نامه: تألیف واهرام واردابت (Vahram Varda-) (pet). متن اصلی این اثر در مادراس (۱۸۱۰)، در کلکته (۱۸۳۳) و در پاریس (۱۸۹۵) سه بار چاپ شده است. به انگلیسی^{۱۳} و فرانسه^{۱۴} نیز ترجمه و منتشر شده است. ترجمه ترکی این اثر نیز که در اختیار بنیاد تاریخ ترک است هنوز به چاپ نرسیده است.^{۱۵}

مؤلف اهل اورفا و کاتب لئون دوم، پادشاه ارمنی کلیکیا بوده است. این اثر منظوم در ۷۰۰ بیت شامل وقایع دویست سال از سده یازدهم / پنجم تا سیزدهم / هفتم است. قسمت عمده این اثر مربوط به تاریخ ارمنه است. بخشی از آن که در ارتباط با پیشوایی مغولان به سوی غرب و نیز مرتبط با جنگ‌های شاهزاده‌های ارمنی با سلاطین مصر و سلجوقیان است، برای تاریخ سلجوقیان آناتولی دارای اهمیت است.^{۱۶}

۸ - تاریخ مغول: تألیف سورخ هنوم (Hetum Paemic) / اوائل سده چهاردهم)، متن اصلی این اثر که به زبان لاتین بوده در لاهه (۱۵۲۹ و ۱۷۳۵)^{۱۷} در بازیل (۱۵۳۲ و ۱۵۵۵)، در

آناتولی، تأسیس و ادوار مختلف حاکمیت امیرنشین ارمنی کلیکیا.

مهمنترین و موقق‌ترین قسمت کتاب واردان بخش مربوط به عصر مؤلف یعنی زمان استیلای مغولان است. وی خود از نزدیک شاهد و ناظر بسیاری از حوادث این عصر بوده است. او در این قسمت از این وقایع سخن گفته است: پیشروی مغولان به طرف غرب، حملات مغولان به گرجستان و ازان در سال ۱۲۲۰ / ۱۲۲۱ دفاع بی‌فایده ارمنیان و گرجیان در برابر حمله‌های مشترک مغولان و قچاقیان، جنگ‌های سخت و طولانی جلال الدین خوارزمشاه با مغولان، و در نهایت چگونگی تصرف آناتولی در سال ۱۲۵۵ / ۱۲۵۶ از سوی مغولان، حمله هلاکو به بغداد و سقوط خلافت عباسی و پیشروی مغولان به طرف مصر و شکست و توقف آن‌ها. در قسمت پایانی این کتاب مورخ به شرح دیدار خود با هلاکو در سال ۱۲۶۴ / ۱۲۶۵ پرداخته است. وی به برهانه این ملاقات از نظم و نظام مغولان، عادات و رسوم آن‌ها به تفضیل بحث کرده است.^{۱۸}

۶ - وقایع نامه: تألیف کوماندان سیمبات (Simbat / Gundstabil ۶۷۳- ۱۲۷۵). متن اصلی این اثر یک بار در مسکو (۱۸۵۶) و بار دیگر در پاریس (۱۸۵۹) انتشار یافته است. این اثر دو بار نیز به زبان فرانسه ترجمه و منتشر شده است.^{۱۹} ترجمه ترکی این اثر در آینده از سوی بنیاد تاریخ ترک منتشر خواهد شد.

سیمبات که در خاندان بابریون (Babaron) مقام فرماندهی داشته در کتاب خود از وقایع مربوط به سال‌های ۱۲۳۱- ۱۳۳۱ / ۳۴۰- ۷۳۱ سخن گفته است. قسمت نخست این کتاب که تا سال ۱۱۵۲ / ۱۱۵۳ شامل می‌شود، در واقع خلاصه‌ای است از کتاب ماتتوس اورفای و ذیل گریگور بر قسمت دوم آن، که شامل وقایع سال‌های ۱۲۷۴- ۱۲۷۵ / ۱۱۵۲- ۱۱۵۳ است. این قسمت تألیف خود مؤلف است. قسمت پایان کتاب که شامل وقایع سال‌های ۱۲۷۴- ۱۲۷۵ / ۱۲۷۴- ۷۳۱ است، از سوی مؤلفی گمنام به نگارش در آمده است. مؤلف در قسمت دوم کتاب که شامل وقایع هم‌عصر است

کیراگوس گنجه‌ای، مؤلف ارمنی کتاب «تاریخ ارمنی» در کتاب خود بعد از پرداختن به وضعیت ازان در دوره حاکمیت ساسانیان و عرب‌ها، به امیرنشین‌های ترک و رویدادهای مهم مربوط به سلجوقيان از طغول بیگ به بعد و نیز جنگ‌های صلیبی در سوریه و آناتولی و تصرف قدس از سوی صلاح الدین ایوبی پرداخته است. در این کتاب همچنین از حاکمیت مسلمانان و مسیحیان در ممالک شرقی و به ویژه گسترش نفوذ گرجی‌ها مطالبی آمده است. مؤلف به تاریخ مغول و حمله‌های مغولان به ممالک گرجی، ارمنی و آناتولی و سوریه نیز پرداخته است

سوریه و مصر نیز پرداخته است.^{۱۲۲}
۴ - ۹ - تاریخ ملت کماندار: تألیف اکنری گریگور (Grigor Aganetzi) / اوخر سده سیزدهم). متن اصلی این اثر در سن پطرزبورگ (۱۸۷۰) و در بیت المقدس به چاپ رسیده است. ترجمه‌های روسی^{۱۲۳}، انگلیسی^{۱۲۴} و ترکی^{۱۲۵} آن نیز موجود است.

چاپ روسی این اثر به مؤلفی به نام راهب ماگاکیا نسبت داده شده بود. اما بعد از بررسی نسخه‌های موجود در قدس و نیز معلوم شد که مؤلف آن، اکنری گریگور بوده است. کسی که وقایع نامه میخائيل سریانی را استنساخ کرده بود.

مؤلف در این اثر به وقایع ۴۴ سال (یعنی تا ۱۲۷۲-۱۲۷۲) پرداخته است. در این اثر به این رویدادها پرداخته شده است: استیلای مغولان در ممالک شرقی و آناتولی، روابط دوستانه ارمنی‌ها با مغولان برای در امان ماندن امیرنشین ارمنی کیلکیا، تعرض امیر بایاریس مملوکی به کیلکیا در سال ۱۲۶۶ / ۶۴۴، شکست پادشاه کیلکیا و در گذشت او، به سلطنت رسیدن لئون.^{۱۲۶}

۴ - ۱۰ - تاریخ سوینیک: تألیف استپانوس اوربیلان (Stepa nos Orbelyan) در مسکو (۱۸۶۱)^{۱۲۷} و در تفلیس (۱۹۱۰)^{۱۲۸} به سه بار چاپ شده است. این اثر به چند زبان اروپایی نیز ترجمه شده است.

مؤلف در این اثر علاوه بر تاریخ ایالت سوینیک (قره باğ) از تاریخ ازان و گرجستان و کلیسا‌ی ارمنی نیز بحث کرده است. از دیگر مباحثت کتاب می‌توان به این موارد اشاره کرد: جنگ‌های سلجوقيان و بیزانس در دشت پاسین، اقدامات رؤسای اوربیلان بعد از درگذشت لیباریت، مجادلات و نزاع‌های داخلی در گرجستان، مناسبات اتابکان ایران با امراء ترک. در پایان کتاب نیز به روابط دوستانه امراء ارمنی با سلاطین مغول و تاریخ مغول تا سال ۱۲۹۵ / ۶۹۴ به تفصیل پرداخته شده است. علاوه بر منابع ارمنی که برشمردیم، در اینجا به معرفی مختصراً چند مأخذ مؤخر دیگر ارمنی می‌پردازیم.^{۱۲۹}

۴ - ۱۱ - کرونولوژی: تألیف میکیتار آیری وانخ (Mikhitar

هلمستاد (۱۸۸۵)، در کولگنه (۱۶۷۱)^{۱۳۰} و در پاریس (۱۵۲۹)^{۱۳۱} به چاپ رسیده است. این اثر به انگلیسی، فرانزی (۱۶۶۴)، ایتالیایی (۱۵۳۵)، ارمنی (۱۸۴۲) و فرانسه^{۱۳۲} ترجمه و منتشر شده است.

هشتم کتاب دیگری به نام وقایع نامه مختصراً دارد. این اثر در نیز (۱۸۴۲) منتشر شده است. ترجمه فرانسه آن نیز به چاپ رسیده است.^{۱۳۳} متأسفانه ترجمه ترکی آن مانند چند کتاب پیش‌گفته به سفارش بنیاد تاریخ ترک انجام شده ولی هنوز انتشار نیافته است.

هشتم که از نجای ارمنی است، در سال ۱۳۰۵ به ۷۰۴ قبرس و سال بعد در رم به حضور پاپ شرفیاب شده بود. مؤلف در این اثر به شرح حکمرانی، شهرهای مهم، محصولات، عادات و رسوم مردم قلمرو وسیعی از آسیای میانه تا دریای مدیترانه پرداخته است. ممالکی که او از آن‌ها سخن گفته عبارتند از: خطای، تارس [تاتار]، ترکستان، خراسان، کومانی، هند، ایران، ماد، ارمنی، گرجی، کلدانی، بین‌النهرین، ترکیه، طرابوزان، سوریه، عربیا.

مؤلف در بین این ممالک و ملل، پیش از همه از عرب‌ها بحث کرده است. از جمله به جنگ‌های آن‌ها با بیزانس، دوران انحطاطشان و نیز تسلط ترکان پرداخته است. فعالیت‌های سلجوقيان و به ویژه تصرف آناتولی توسط آنان از جمله دیگر مباحثت کتاب است. مؤلف بعد از مباحثت مذکور که ۱۵ باب نخست کتاب را شامل می‌شود، در ۳۹ فصل به شرح تاریخ مغول پرداخته است. وی تاریخ مغول را از چنگیزخان شروع کرده و سپس به حمله‌های مغولان در جهات مختلف و به ویژه به سوی غرب و آناتولی پرداخته است. مؤلف به تعضیف حاکمیت مغول در عصر خود اشاره کرده و سپس به سلاطین مملوک در مصر پرداخته است.

هشتم در دیگر اثر خود، وقایع نامه مختصراً از حوادث مربوط به سال‌های ۱۳۰۷-۱۰۷۶ / ۴۶۸-۷۰۶ سخن گفته است. وی علاوه بر حوادث مربوط به امیرنشین ارمنی کیلکیا، به جنگ‌های صلیبی، شاهزاده نشین‌های لاتین، سلاطین و حکمرانان آناتولی،

یک دسته دیگر از مورخان ارمنی که هم‌عصر مغولان بوده‌اند، در آثار خود به انعکاس رویدادهای مربوط به تهاجم مغولان پرداخته‌اند. این مورخان در اغلب موارد، خود شاهد و ناظر وقایع بوده و غالباً با سران و فرماندهان مغول ارتباط و همکاری نزدیک داشته‌اند. از این رو، وقایع نامه‌های ارمنی را می‌توان از جهات بسیاری، مکمل منابع فارسی و عربی مربوط به دوره مغول دانست

به ویژه راجع به نبرد ملازگرد آمده است.^{۱۱}

۲- کرونولوژی: تألیف ابوالفرج ابن‌العربی (بار حابرئوس / و. ۶۸۵/۱۲۸۵). متن اصلی این اثر همراه با ترجمه انگلیسی آن نخستین بار در سال ۱۶۶۳ انتشار یافته است^{۱۲} به‌جز این چاپ، چندین بار نیز به آلمانی^{۱۳}، فرانسه^{۱۴}، انگلیسی^{۱۵} و ترکی^{۱۶} ترجمه و منتشر شده است. ترجمه فارسی آن نیز از روی زبان عربی با عنوان مختصر تاریخ الدول به چاپ رسیده است.^{۱۷}

مؤلف که در سال ۱۲۲۶/۶۲۳ در ملاطیه به دنیا آمده و زیر نظر پدر یهودی‌اش به خوبی تربیت یافته بود، اقدام به نوشتن تاریخ جهان از آغاز تا سال ۱۲۸۴/۶۸۴ کرده است. بخش نخست شامل وقایع سیاسی تا سال ۱۲۸۵/۶۸۴ است. بخش دوم و سوم کتاب در واقع تاریخ کلیسای سریانی است. بعد از گذشت مؤلف برادر او اقدام به تکمیل اثر مزبور کرده و حوادث تاریخی را تا سال ۱۲۹۷/۶۹۶ ادامه داده است. به این دلیل اطلاعات زیادی در مورد سلجوقیان آناتولی در این کتاب آمده است.

ابوالفرج بنا به خواهش یکی از دوستان خود اقدام به ترجمه این اثر به زبان عربی کرده و نام آن را مختصراً تاریخ الدول گذاشته است. به این ترجمه، با استفاده از منابع عربی و فارسی اطلاعات زیادی راجع به تاریخ اسلام و دوران مغول افزوده است.^{۱۸}

۳- وقایع نامه سریانی: (آنونیم) متن اصلی این اثر در پاریس (۱۹۱۸) به چاپ رسیده است.^{۱۹} ترجمه انگلیسی آن نیز موجود است.^{۲۰}

این وقایع نامه که توسط یک مورخ گمنام در سال‌های نزدیک به ۱۲۴۰/۶۷۲ به رشته تحریر در آمده، راجع به حکومیت صلیبیون در اورفا (۱۱۴۴/۱۰۹۸-۵۳۹) اطلاعات مفیدی

Ayrivanetzi / و اواخر سده سیزدهم)، متن اصلی این اثر در مسکو (۱۸۶۰) و در سن پطرزبورگ (۱۸۶۷) در هفتاد صفحه به چاپ رسیده است. ترجمه‌های روسی (۱۸۶۹) و فرانسه (۱۸۶۹) نیز در سن پطرزبورگ به چاپ رسیده‌اند. کتاب حاوی فهرست وقایع مهم تاریخ جهان تا سال ۱۲۸۲/۶۸۱ است.^{۲۱}

۴- تاریخ مختصر حکمرانان شرق، تیمور لنگ منفور و غیره: تألیف توما مدزوپسی (Tovma Medzopetzi) (۱۴۴۶). متن اصلی در پاریس (۱۸۶۰/۸۵۰) به چاپ رسیده است.^{۲۲} این اثر به فرانسه^{۲۳} و ترکی^{۲۴} نیز ترجمه شده است. مؤلف در این کتاب به ثبت و ضبط وقایع شصت سال از عصر و زمانه خود (۱۴۴۶-۱۳۸۸/۸۵۰-۷۹۰) پرداخته است.

۵- تاریخ (ارمنی: تألیف میخائيل واردابت چامچیان Mikael Vardabet Çamçyan) (۱۸۲۳). متن اصلی در سه جلد در نیز (۱۷۸۴-۱۷۸۶) به چاپ رسیده است. یک ترجمه مختصر انگلیسی نیز موجود است.^{۲۵} جلد سوم این اثر که مربوط به حوادث سال‌های ۱۷۸۴-۱۱۹۸/۱۰۸۰-۳۷۲ است، بیشتر با تاریخ سلجوقیان آناتولی ارتباط دارد. ویزگی دیگر آن فهرست مفصل وقایعی است که در انتهای مجلد سوم آمده است.^{۲۶}

۵- منابع سریانی

۱- وقایع نامه: تألیف میخائيل سریانی. از این کتاب ترجمه‌های متعددی وجود دارد که بعضی از زبان سریانی^{۲۷} و بعضی از ارمنی^{۲۸} ترجمه شده‌اند. قسمتی از این کتاب که تا سال ۱۲۷۲/۶۷۰ را شامل می‌شود به ترکی ترجمه شده ولی هنوز منتشر نشده است.^{۲۹}

این اثر که یک تاریخ عمومی است از حضرت آدم شروع و تا سال ۱۱۹۵/۵۹۱ ادامه یافته است. مؤلف بیشتر در صدد نوشتن تاریخ کلیسای سریانی بوده است. مؤلف با استفاده از بعضی منابعی که در طول زمان از بین رفته‌اند اقدام به نوشتن حوادث نزدیک به عصر خود کرده است. به این دلیل، این اثر تبدیل به یکی از منابع اصلی تاریخ اسلام و تاریخ سلجوقیان شده است. در این کتاب آگاهی‌های مهمی راجع به حملات ترکان سلجوکی به آناتولی و

مهمترین و موثق‌ترین قسمت کتاب «تاریخ جهان» اثر واردان - مورخ ارمنی - بخش مربوط به عصر مؤلف یعنی زمان استیلای مغولان است. وی خود از نزدیک شاهد و ناظر بسیاری از حوادث این عصر بوده است. او در این قسمت از این وقایع سخن گفته است: پیشروی مغولان به طرف غرب، حملات مغولان به گرجستان و ازان در سال ۱۲۲۰ / ۶۱۷، دفاع بی‌فایده ارمنیان و گرجیان در برابر حمله‌های مشترک مغولان و قپچاقیان، جنگ‌های سخت و طولانی جلال‌الدین خوارزمشاه با مغولان، و در نهایت چگونگی تصرف آناتولی در سال ۱۲۵۵ / ۶۵۳ از سوی مغولان، حمله هلاکو به بغداد و سقوط خلافت عباسی و پیشروی مغولان به طرف مصر و شکست و توقف آن‌ها

به گرجستان از سده ۶ میلادی تا سال ۱۰۷۲ / ۴۶۴ پرداخته است. مؤلف از مهاجرت پچنگک‌ها (از دون به تونا) در اثر فشار دیگر قبایل ترک سخن گفته است. در این اثر راجع به مهاجرت ترکان اوغوز به طرف غرب اطلاعات مفید وجود دارد.

b) **Tskhovreba Mepet Mepisa Davitisi: anonim, s. 318 - 364.**

این اثر توسط مورخی گمنام در سال‌های ۱۱۲۶ - ۱۱۲۳ / ۵۲۰ - ۵۱۷ به رشته تحریر در آمده است. این اثر در اصل مربوط به دوران حیات داویت چهارم، پادشاه گرجستان است. مؤلف از هجوم گسترده ترکان به طرف گرجستان در دوره پدر این پادشاه بحث کرده است. سپس به روی کار آمدن داویت و قادرمند شدن دولت گرجستان و گسترش مرزهای این دولت تا قلمرو سلجوقیان در آناتولی پرداخته است.

c) **Lasha Giorgis Droindeli Matiane: anonim, s. 365 - 371.**

این اثر که در ربع سده ۱۳ / ۷ توسط مورخی گمنام تألیف شده به تاریخ دوره گیورگی چهارم (Giorgis IV) پرداخته است.

از جلد دوم مجموعه متون پیش‌گفته آگاهی نداریم. ولی در کتاب تاریخ ادبیات کهن گرجستان، به سه متن تاریخی اشاره شده که آن‌ها نیز با تاریخ سلجوقیان آناتولی مرتبط هستند.^{۱۵۳} مشخصات این سه اثر بدین صورت است:

1. **Istoriani da Azmani Sharavandedtani: anonim.**

این اثر که تاریخی است در خصوص زندگی و اقدامات ملکه تامارا، احتمالاً بعد از درگذشت تامارا در سال ۱۲۲۲ / ۶۱۹ به رشته تحریر در آمده است. مؤلف گمنام و عالم این اثر با تاریخ و فرهنگ بیزانس و عرب و ایران آشنا بوده است. از این رو اثر او حاوی آگاهی‌های مفیدی درباره این اقوام و ملل است.^{۱۵۴}

2. **Tskhovreba Mepet Mepis Tamarisa: anonim.**

این اثر توسط مؤلفی گمنام در اواسط سده ۱۳ / ۷ به رشته تحریر در آمده است. این اثر نیز همانند اثر قبلی با زندگی و

ارائه می‌کند. علاوه بر آن درباره اتحاد صلیبیون با ارمنی‌ها و تلاش‌های مسلمانان علیه آن‌ها نیز مطالبی دارد.

۶ - منابع گرجی

تعدادی از متون تاریخی گرجی در یک مجموعه به نام Kartlis Tskhovreba گردآوری شده است. نخستین متن این مجموعه به نام Dzveli Kartlis Tskhovreba سده ۱۱ / ۵ توسط لتونتی مروی (Leonti Mroveli) به نگارش در آمده و همین مورخ دو متن دیگر را نیز به این اثر اضافه کرده است. این مجموعه بعدها با متن گردآوری شده توسط جوانشیری (Juansheri) و یک متن مربوط به زندگی داویت چهارم باگراتیونی (Davit IV Bagrationi) پادشاه گرجستان که توسط مورخی گمنام به نگارش درآمده، تکمیل شده و بدین ترتیب این اثر حجیم که مشتمل بر چند جلد بوده در سده ۱۴ - ۱۳ / ۸ - ۷ با اصلاحاتی شکل نهایی یافته است. در اوایل سده ۱۸ / ۱۲ با دستور واختانگ ششم باگراتیونی (Vakhtang VI) مجموعه فوق مجدداً مورد ویرایش و اصلاح قرار گرفته و بعضی متنون دیگر نیز به آن اضافه شده و به Kartlis Tskhovreba موسوم گشته است. این مجموعه توسط

م. بروسه (M. Brosset) به زبان فرانسه ترجمه و همراه با متن اصلی در پاریس در سال ۱۸۴۹ منتشر شده است.^{۱۵۵} همین ترجمه به زبان ترکی نیز برگردانده شده و در سال ۲۰۰۳ در انکارا به چاپ رسیده است.^{۱۵۶} مجموعه این متون اعم از قدیم و جدید آخرین بار در تفلیس با تصحیح از روی همه نسخه‌های موجود به زبان گرجی در دو مرحله منتشر شده است (۱۹۵۵ - ۱۹۵۹).^{۱۵۷}

چند مورد از وقایع نامه‌های موجود در این مجموعه با تاریخ سلجوقیان و آناتولی ارتباط نزدیک دارد. از جمله:

a) **Matiane Kartlisa: Juansheri, s. 249 - 317.**

مؤلف این اثر که در سده ۱۱ / ۵ می‌زیسته به وقایع مربوط

کومندان سیمپات «مورخ ارمنی» در بخشی از کتاب خود با عنوان «واقعی نامه» به این مسائل پرداخته است: مسائل داخلی و دینی امیرنشین ارمنی کلیکیا، حوادث دوران سلطنت مسعود، عزالدین کیکاووس و علاءالدین کیقباد، حمله‌های مملوکان مصر همچون بایبارس، ملک اشرف، ملک ناصر به بعضی از نقاط آناتولی و به ویژه به امیرنشین کلیکیا، حملات مختلف امراء دمشق و حلب و رؤسای ترکمان و قرامان به منطقه کلیکیا در دوره‌های مختلف

اقدامات ملکه تamar منطبق است. البته جنبه‌های دینی زندگی او بر جسته‌تر نشان داده شده است.^{۱۵۸}

۳. *Zhamtaaghmtsereli [Istoria]: anonim.*

مؤلف که در سده ۱۴ / ۸ می‌زیسته اقدام به نوشتن این واقعی نامه کرده است، مؤلف واقعی گرجستان را از ۱۲۱۰ / ۶۰۶ و یا ۱۲۱۳ / ۶۱۰ شروع و تا سال ۱۳۱۸ / ۷۱۸ ادامه داده است. در این اثر اطلاعات مفیدی درباره جمله جلال الدین خوارزمشاه به گرجستان و حملات مغولان و استیلای آن‌ها در منطقه قفقاز آمده است. مورخ با زبان مغولی و متون تاریخی، دینی و عادات آن‌ها به خوبی آشنا بوده است. ارجاعات او به تاریخ جهان گشای جوینی نشان‌دهنده آگاهی او از زبان و متون تاریخی فارسی است.^{۱۵۹}

۷ - منابع لاتینی

منابع لاتینی که همزمان با وقوع جنگ‌های صلیبی اول تألیف آن‌ها شروع شد، از آن جهت که با تفصیل بسیار به ترسیم وقایع مربوط به جنگ‌های میان مسلمانان و مسیحیان پرداخته و نیز راجع به دولت‌های لاتینی که در قلمرو آناتولی و سوریه تشکیل شد، به بحث پرداخته‌اند، حائز اهمیت بسیار هستند. با این حال یک نقطه ضعف این منابع، این است که بسیار مبالغه‌آمیز و جانبدارانه نوشته شده‌اند و به ویژه راجع به سلجوقیان آناتولی و مردم ساکن در قلمرو آناتولی اطلاعات زیادی در اختیار نمی‌گذارند. منابع مزبور با وجود چنین نقطه ضعفی از جهت انکاس نظر و دیدگاه صلیبیون نسبت به دوران جنگ‌های صلیبی و برخوردهای مسلمانان و صلیبیون دارای اهمیت‌اند.

۱. *Gesta Francorum et Aliorum*

Hierosolimitanorum:

این اثر که مؤلف آن گنام است به فرانسه ترجمه و همراه با متن اصلی در «مجموعه تاریخ‌های صلیبیون Recueil des Historiens»

مؤلف گنام ظاهرًا در سفر قدس

 در معیت بوهموند (Bohemund) بوده و اقدام به نوشتن یادداشت‌ها و خاطرات روزانه خود کرده است. کتاب با آغاز نخستین جنگ صلیبی در ۱۰۹۶ / ۴۸۹ شروع و با جنگ اصلاحان / ۱۰۹۹ / ۴۹۲ پایان می‌یابد. اطلاعات مربوط به حملات صلیبیون به آناتولی و برخورد امپراتوری بیزانس و سلجوقیان در دوره نخستین جنگ صلیبی دارای اهمیت است.

گفتنی است که در دوره‌های مختلف، مؤلفان و مستنسخان متعدد، بارها مطالبی را با عنوانی مشخص به این کتاب افزوده‌اند.^{۱۶۰} در چاپ پاریس تمام این افزوده‌ها با عنوانی مشخص همراه با متن اصلی آمده‌اند.^{۱۶۱}

2. *Historia Francorum qui ceperunt Jerusalem:*

این اثر که توسط مورخی به نام ریموند آگولبرز (Raimundus Aguilars) تألیف شده، در مجموعه پیشگفته انتشار یافته است.^{۱۶۲}

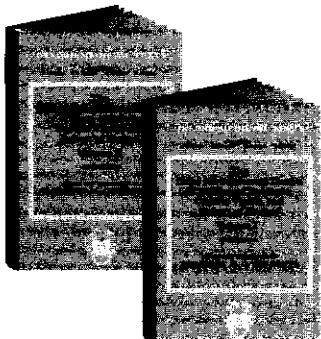
مؤلف که واعظ و روحانی اردوی تولوس کنت ریموند بوده، اثر خود را از زمان محاصره انتاکیه که خود او نیز در آن شرکت داشته، شروع کرده و در اوخر سال ۱۰۹۹ / ۴۹۲ آن را پایان داده است. مؤلف بیشتر به تاریخ سفر کنت ریموند (Raymond) پرداخته است. با وجود این، از انتقاد نسبت به کنت خودداری نکرده و طرفداری او از بیزانس را مورد انتقاد قرار داده است.^{۱۶۳}

3. *Gesta Tankredi Siciliae Regis in Expeditione Hierosolymitana:*

این اثر که توسط رادولف کودامانوس (Radulphus Ca-demensis) تألیف شده، در مجموعه پیش‌گفته منتشر شده است.^{۱۶۴}

مؤلف ابتدا در حمله اپروس (Epiros) همراه بوهموند بوده

«استپانوس اوربیلیان»، مورخ ارمنی، در کتاب خود با عنوان «تاریخ سونیک» علاوه بر تاریخ ایالت سونیک (قره باغ) از تاریخ ازان و گرجستان و کلیساها ارمنی نیز بحث کرده است. از دیگر مباحث کتاب می‌توان به این موارد اشاره کرد: جنگ‌های سلجوقیان و بیزانس در دشت پاسین، اقدامات رؤسای اوربیلیان بعد از درگذشت لیباریت، مجادلات و نزاع‌های داخلی در گرجستان، مناسبات اتابکان ایران با امرای ترک. در پایان کتاب نیز به روابط دوستانه امرای ارمنی با سلاطین مغول و تاریخ مغول تا سال ۱۲۹۵ / ۶۹۴ به تفصیل پرداخته شده است.

در اورفا یک کنت نشین صلیبی تأسیس کرده بود، در آمده بود. مؤلف تا هنگام مرگ بودین (۱۱۱۸ / ۵۱۲) همراه او بوده و بعد از مرگ او تا سال ۱۱۲۷ / ۵۲۱ در بیت المقدس اقامت داشته است. مطالب کتاب به سه قسم تقسیم شده است. در قسمت نخست وقایع سال‌های ۱۱۰۶-۱۱۰۱ / ۴۹۹-۴۹۴ در قسمت دوم وقایع سال‌های ۱۱۲۴-۱۱۰۶ / ۴۹۹-۵۱۸ و در قسمت سوم وقایع سال‌های ۱۱۲۷-۱۱۲۴ / ۵۲۱-۵۱۸ آمده است.^{۱۷۱}

6. Liber Christianae Expeditionis pro Erectione, Emendatione et Restitutione Sanctae Hierosolymitanae Ecclesiae:

این اثر که توسط آلبرتوس آکوینوس (Albertus Aquensis)

تألیف شده، جزء همان مجموعه مذکور به چاپ رسیده است.^{۱۷۲}

این اثر به زبان آلمانی نیز ترجمه شده است.^{۱۷۳}

این کتاب مفصل‌ترین اثر درباره نخستین جنگ صلیبی است که در سال ۱۱۲۰ / ۵۲۴ در آلمان به رشته تحریر در آمده است. راجع به خود مؤلف جز این مطلب که خود در جنگ‌های صلیبی حضور نداشته، آگاهی خاصی وجود ندارد. این اثر که تا صد سال قبل به عنوان مهم‌ترین اثر راجع به جنگ‌های صلیبی شناخته می‌شد، بعد از نقد فون سیبل هنریک (Heinrich von Sybel) از ارزش و اهمیت آن کاسته شد. مؤلف در این اثر، گزارش‌های شاهدان عینی جنگ‌های صلیبی را با روایت‌های دیگر در هم آمیخته و بدون نقد و ارزیابی به نقل آن‌ها پرداخته

(۵۰۰ / ۱۱۰۷) و سپس به خدمت تانکرت (Tankred) در آمده بود. وی بعد از درگذشت تانکرت یعنی از سال ۱۱۱۳ / ۵۰۶ اقدام به نوشتن اثر مذکور کرده اما موفق به اتمام آن نشده بود. این اثر که به نام تانکرت نوشته شده دارای اطلاعاتی است که در منابع دیگر دیده نمی‌شود.^{۱۷۴}

4. Hierosolymita

این اثر که توسط اکهارد فون اورا (Ekkehard von Aura) تألیف شده، در همان مجموعه مذکور به چاپ رسیده است. چاپ دیگر این اثر توسط هنگنایر (Hagenmeyer) در لاپزیک صورت گرفته است.^{۱۷۵}

مؤلف در سال ۱۱۰۱ / ۴۹۴ همراه با زایران آلمان به بیت المقدس رفته و بعد از بازگشت به آلمان (۱۱۱۵ / ۵۰۹)

اقدام به تألیف اثر خود کرده بود. این اثر، هر چند یک تاریخ عمومی است اما در فصولی از آن به نخستین جنگ صلیبی که مؤلف خود شاهد آن بوده، پرداخته شده است. مطالب کتاب در واقع اطلاعات مؤلف و دیگر شاهدان عینی جنگ صلیبی و نیز برگرفته از وقایع نامه‌های موجود است.^{۱۷۶}

5. Gesta Francorum Iherusaliam Peregrinantium:

این اثر که توسط فلچروس کارنوتنسیس (Fulcherius Car-

notensis) تألیف شده، در همان مجموعه مذکور منتشر شده است.^{۱۷۷} چاپ دیگر این اثر توسط هنگنایر در هایدلبرگ صورت گرفته است (۱۹۱۳).^{۱۷۸} ترجمه انگلیسی این اثر نیز موجود است.^{۱۷۹}

مؤلف، خود در نخستین جنگ صلیبی حضور داشته و همراه با اردوی دوک نُرماندیا (Robert de la Normandy) به آناتولی سفر کرده بود. وی در سال ۱۰۹۷ / ۴۹۰ به خدمت بودین دو بولنگ (Baudoin de Boulogne) که او

کتاب «واقع نامه» اثر مورخ ارمنی، کوماندان سیمبات، همچنین از نظر تاریخ مغول و به ویژه حملات مغولان به آناتولی غربی و سوریه نیز حائز اهمیت زیادی است. زیرا ارمنیان در تعارض با ملت‌ها و دولت‌های مسلمان که آنها را احاطه کرده بودند، به استقبال از مغولان رفتند و در اتحاد با آن‌ها از کمک آن‌ها برخوردار شده و حتی در حملات مغولان مشارکت نیز داشته‌اند. از این لحاظ آگاهی‌هایی مربوط به حملات مغولان در منابع ارمنی تغییر واقع نامه سیمبات دارای اهمیت است

و بایانی آن حاوی وقایع مربوط به سال‌های ۱۳۰۹- ۱۲۴۹ / ۷۰۹- ۶۴۷ است.^{۱۷۸}

علاوه بر این منابع تعدادی دیگر از منابع لاتین وجود دارد که حاوی اطلاعات مفیدی درباره این دوره هستند. از جمله:

9. De Bello Antiochene (Galterius Cancellarius, in: R.H.C., V, p. 75-132)

10. Historia Ecclesiastica (Ordericus Vitalis, ed.: A. Le Prévost, 1838)

11. De Liberatione Civitatum Orientis (Caffaro, in: R.H.C. V)

12. Historia Regni Hierosolymitani (in: M.G.H. Se.)

13. Historia Regum Hierosolymitanorum (ed.: Kohler, in: Mélanges)

14. Libellus de Expugnatione Terrae Sanctae per Saladinum (Raoul de Coggeshall, ed.: J. Stevenson, in: Rolls Series)

15. Chronik von Zimmern (ed.: Hagenmeyer, Archives de l'Orient Latin, II.)

16. Historia Hierosolymitana (Albert de Aix, in: R.C.H. VI.)

17. Continuation de Guillaume de Tyr (in: R.C.H., Historiens Occidentaux, II.)

18. De Ludovici VII profectione in Orientum (Eude de Deuil (Odo or Eudes), ed.: Waquet, in: M.G.H., Se., Near Folge. Edit and trans. Eng. V. G. Berry, 1948)

19. Gesta Frederici (Otto von Freising, ed.: Hofmeister, in: M.G.H., Se., Near Folge)

20. La Vie de Louis VI (Suger)

21. L'Estoire de la Guerre Sainte (Ambroise, ed.: G. Paris, in: Rolls Series)

22. Itinerarium Regis Ricardi (Richard of Holy

است. با این حال این اثر در خصوص وقایع مربوط به سال‌های ۱۱۱۹- ۱۱۰۰ / ۵۱۳- ۴۹۳ حائز اهمیت است.^{۱۷۹}

7. Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum:

این اثر که توسط ویلرموس تیرنسیس (Willermus Tyrensis) تألیف شده، جزء همان مجموعه مذکور به چاپ رسیده

است.^{۱۸۰} کتاب به آلمانی و انگلیسی نیز ترجمه شده است. این کتاب مهمترین اثر در میان آثار مربوط به جنگ‌های صلیبی است. مؤلف که پیش از ۱۱۸۷ / ۵۲۱ در نقل

در اثر خود اقدام به ثبت و ضبط وقایع سال‌های ۱۱۸۴- ۱۰۹۵ / ۴۸۸- ۵۸۰ کرده است. مؤلف تا سال ۱۱۲۷ / ۵۲۱ در نقل

حوادث از منابع قبلی استفاده کرده ولی از ۱۱۲۷ تا ۱۱۶۰ / ۵۲۱- ۵۵۵ از آرشیو سلطنتی بیت المقدس و یک وقایع نامه مفقود

شده بهره برده است. مؤلف در نقل حوادث مربوط به سال‌های بعد از ۱۱۶۰ / ۵۵۵ از مشاهدات، آگاهی‌ها و تجارب شخصی

خود بهره برده است. البته در نقل وقایع مرتكب برخی خطاهای اشتباہات نیز شده است. اما با این حال این اثر، یکانه منبع درخصوص سال‌های ۱۱۲۷ / ۵۲۱ تا ۱۱۷۷ / ۵۲۱ است.

به این اثر بعد از درگذشت مؤلف دو ذیل مهم نیز نوشته شده است. بعدها به خود همین ذیل‌ها نیز افزوده‌هایی اضافه

شده است. این ذیل‌ها و افزوده‌ها حاوی وقایع سال‌های ۱۲۶۱- ۱۱۹۸ / ۵۹۴- ۶۵۹ است.^{۱۸۱}

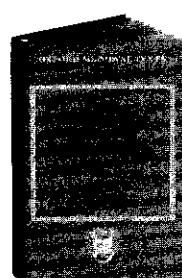
8. Gestes de Chiprois:

این اثر که توسط گرهارد دو مونترال (Gérard de Montreal) تألیف شده از سوی جی. ریناود (G. Raynaud) در سال ۱۸۸۷

انتشار یافته است. این اثر که در سال ۱۳۲۵ / ۷۲۵ تدوین شده شامل سه قسم است.

قسمت اول شامل وقایع سال‌های ۱۲۲۲- ۱۱۳۱ / ۶۱۹- ۵۲۵ است. قسمت دوم مربوط به جنگ‌های داخلی خود صلیبیون

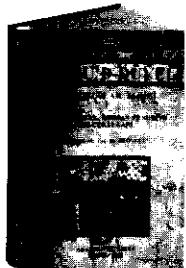
در سال ۱۲۴۵ / ۶۴۳ است. قسمت سوم

این اثر که یک تاریخ عمومی است از حضرت آدم شروع و تا سال ۱۱۹۵ / ۵۹۱ ادامه یافته است. مؤلف بیشتر در صدد نوشتن تاریخ کلیساي سریانی بوده است. مؤلف با استفاده از بعضی منابعی که در طول زمان از بین رفته‌اند اقدام به نوشتن حادث نزدیک به عصر خود کرده است. به این دلیل، این اثر تبدیل به یکی از منابع اصلی تاریخ اسلام و تاریخ سلجوقیان شده است. در این کتاب آگاهی‌های مهمی راجع به حمله‌های ترکان سلجوقی به آناتولی و به ویژه راجع به نبرد ملازگرد آمده است.

مورد سلاجقه کرمان و آناتولی به چشم می‌خورد. منبع اصلی این اثر، اخبار الدوله السلموقیه تألیف صدرالدین الحسینی است.

۱۸۱

۲ - منتخب تواریخ سلاجقه:
این اثر ترکی در کتابخانه ملی پاریس (Paris Bib. Nationale) با شماره ۱۱۸۲ نگهداری می‌شود. در ابتدای این اثر، مطالعی مختصر درباره سلجوقیان بزرگ آمده است. سپس فصلی در سلاجقه آناتولی که از اثر این بی‌بی اخذ شده،

آمده است. این اثر هنوز به چاپ رسیده است.^{۱۸۲}

۳ - جامع الدول یا صحائف الاخبار: تألیف منجم باشی احمد بن لطف الله (و. ۱۷۰۲ - ۱۱۱۳). این اثر نخستین بار توسط ندیم شاعر در سال ۱۷۱۸ / ۱۱۳۰ از عربی به ترکی ترجمه شده است. این ترجمه در سال ۱۲۸۵ هجری در استانبول انتشار یافت. از دهه ۱۹۴۰ به بعد قسمت‌های مختلف این اثر از سوی چند نفر به طور مستقل با آوانگاری لاتین انتشار یافته است.^{۱۸۳}

قسمت‌های مربوط به سلجوقیان و سلاجقه آناتولی نخست توسط حسن فهمی ترغال از عربی به ترکی ترجمه شده و سپس ترجمه متن ترکی ندیم شاعر همراه با متن اصلی توسط

علی اونگل آوانگاری لاتین شده و به چاپ رسیده است.^{۱۸۴}

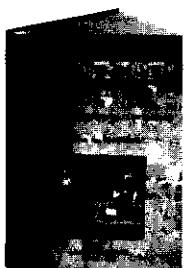
در این اثر، تاریخ دولت‌های اسلامی تا سال ۱۶۷۲ / ۱۰۸۳ به ترتیب بیان شده است. یک فصل مفصل آن مربوط به سلاجقه آناتولی است. علاوه بر آن در این کتاب راجع به همه امیرنشین‌های آناتولی نیز به طور جداگانه بحث شده است. در واقع منجم باشی نخستین مورخی است که در دوره عثمانی به تدوین تاریخ سلاجقه آناتولی و امیرنشین‌های آناتولی پرداخته است.^{۱۸۵}

علاوه بر آثار پیش گفته، در بعضی از آثار تألیف شده در دوره

Trinity, in: Rolls Series)

23. Gesta Philippi Augusti (Rigord, ed.: Delaborde)

منابع لاتین اگر چه عمده‌ای حاوی گزارش‌های مربوط به وقایع جنگ‌های صلیبی هستند ولی با این حال اطلاعات ارزشمند راجع به قلمرو آناتولی، سوریه و فلسطین و مسلمانان ساکن در این مناطق نیز به دست می‌دهند. علاوه بر این منابع، آثار دیگری نیز به زبان لاتین وجود دارد که آن‌ها نیز کم و بیش حاوی چنین اطلاعاتی هستند. یکی از مورخان معاصر اروپا به نام استیون راسیمان که سال‌ها به پژوهش درباره جنگ‌های صلیبی پرداخته و یک اثر سه جلدی ارزشمند نیز درباره این جنگ‌ها به رشته تحریر در آورده است، در اثر خود از این‌وه منابع به زبان‌های مختلف از جمله منابع لاتین بهره فراوان برده است. این اثر خوبیخانه به فارسی ترجمه و چند بار منتشر شده است.^{۱۸۶}

ج: منابع سلجوقی عصر عثمانی

منابع مربوط به تاریخ سلجوقیان آناتولی که در دوره عثمانی تألیف شده‌اند هر چند در زمرة منابع دست دوم قرار می‌گیرند ولی با این حال از آن جهت که هم در قلمرو آناتولی نوشته شده‌اند و هم این که منعکس کننده نوع نگاه مورخان عصر عثمانی به تاریخ سلجوقیان هستند، از اهمیت در خور توجهی برخوردارند.

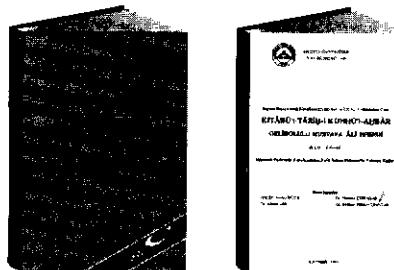
۶۶

۱ - سلچوق نامه: تألیف احمد بن محمد بن بورسی (و. ۹۷۷/۱۵۷۰) اردوغان مرچیل با استفاده از دو نسخه خطی موجود در کتابخانه بودلیان (اکسفورد) و بادی افندی (ادرنه) اقدام به تصحیح انتقادی آن کرده و سپس متن ساده شده آن را به خط لاتین در استانبول منتشر کرده است.^{۱۸۷}

این کتاب مشتمل بر آگاهی‌های مفیدی است از نخستین حملات سلجوقیان به آناتولی، جنگ‌های سلجوقیان و بیزانس در دوره آلپ ارسلان، سفر جنگی دیوجانس به شرق و حوادث مربوط به دوره ملکشاه. در پایان این اثر اطلاعات مختصی در

تعدادی از متون تاریخی گردآوری شده است. نخستین متن این مجموعه به نام Dzveli Kartlis Tskhovreba احتمالاً در اواسط سده ۱۱ / ۵ توسط لتوتی مژولی (Leonti Mroveli) به نگارش در آمده و همین مورخ دو متن دیگر را نیز به این اثر اضافه کرده است. این مجموعه بعدها با متون گردآوری شده توسط جوانشیری (Juansheri) و یک متن مربوط به زندگی داویت چهارم باگراتیونی (Davit IV Bagrationi) پادشاه گرجستان که توسط مورخی گمنام به نگارش درآمده، تکمیل شده و بدین ترتیب این اثر حجیم که مشتمل بر چند جلد بوده در سده ۱۴- ۱۳- ۸- ۷ با اصلاحاتی شکل نهایی یافته است.

به تاریخ سلجوقیان آناتولی پرداخته‌اند. در دو کتاب مرأت الکائنات و مجمع السیر که در سده دهم تألیف شده‌اند، نیز مطالبی راجع به سلجوقیان می‌توان یافته. در نیمه دوم همین سده نیز دو مورخ به نام عالی (کنه‌الاخبار^{۱۹۲} و. ۱۵۹۹ / ۱۰۰۸) و الجنابی (علیم الظاهر^{۱۹۳} و. ۱۵۹۰ / ۹۹۹) در تاریخ عمومی خود از سلجوقیان و امیرنشین‌های آل داشمند و ارتقیان بحث کرده‌اند. اثر الجنابی، از سوی احمد بن یوسف القرمانی (و. ۱۶۱۱ / ۱۰۱۹) با نام اخبار الدول^{۱۹۴} تلخیص و تأسیل ۱۵۹۹ / ۱۰۰۸ تذییل شده است.^{۱۹۵}

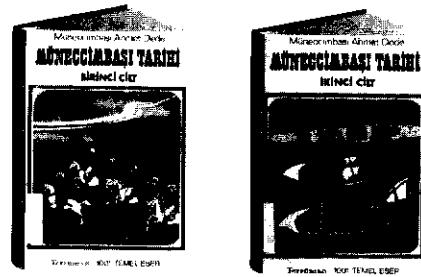

در آخر باید به دو کتاب روضة‌الابرار (تألیف قره جلی زاده عبدالعزیز افسدی، و. ۱۶۵۸ / ۱۰۶۸) و فذلکة الاقوال (تألیف کاتب چلبی، و. ۱۶۵۷ / ۱۰۶۷) نیز اشاره کرد. هر چند متن اصلی کتاب کاتب چلبی به دست ما نرسیده ولی ترجمه خود او از این کتاب اکنون موجود است. گفتئی است که فصول مربوط به سلجوقیان این دو اثر چیزی بیشتر از کتاب عالی و الجنابی در اختیار نمی‌گذارند.^{۱۹۶}

پی‌نوشت‌ها:

* در تدوین این مقاله از منابع و تحقیقات زیر استفاده شده است:

Mehmed Fuad Köprülü "Anadolu Selçukluları Tarihi-nin Yerli Kaynakları" Belleten, Cilt VII/1, s. 25 -27, Ankara 1943, s. 379 -522; Mükrimin Halil Yinanç, Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I Anadolu'nun Fethi, İstanbul 1944, s. 1

عثمانی نیز به تاریخ سلاجقه آناتولی و عصر و زمان آن‌ها کم و بیش پرداخته شده است. در اینجا فهرستی از این دست منابع ارائه می‌شود:

۴ - المختار فی تاریخ الاخیار: این اثر در نیمه اول سده ۹/ ۱۵ به زبان عربی تالیف شده است. مؤلف در بحث مختصراً به تاریخ سلجوقیان و ارتقیان پرداخته است.^{۱۹۷}

۵ - بہجة التواریخ: تأییف شکرالله بن شهاب الدین الأماسی (و. ۱۴۸۸ / ۸۹۴). مؤلف در این اثر فارسی در بحث مختصراً که راجع به سلجوقیان آورده دچار خطاهای بزرگی شده است. این اثر توسط فردی به نام احمد آقا به ترکی ترجمه شده است. قسمتی از آن که مربوط به عثمانیان است، انتشار یافته است.^{۱۹۸} محمد میر زعیم که در کتاب خود، جامع التواریخ از این اثر استفاده کرده، همان خطاهای را مرتکب شده است.^{۱۹۹}

سه مورخ دیگر عثمانی یعنی نشری محمد (جهان نما^{۲۰۰} / ۹۲۶، ۱۵۲۰)، ادريس بدليسی (هشت بهشت^{۲۰۱} / ۹۲۶ / ۱۵۲۱) و ابن کمال (تاریخ آل عثمان^{۲۰۲} / ۹۴۰، ۱۵۴۴ / ۹۴۰) با استفاده از سلجوق نامه یازیجی زاده علی به طور مختصراً

منابع لاتینی که همزمان با وقوع جنگ‌های صلیبی اول تأثیر آن‌ها شروع شد، از آن جهت که با تفصیل بسیار به ترسیم وقایع مربوط به جنگ‌های میان مسلمانان و مسیحیان پرداخته و نیز راجع به دولت‌های لاتینی که در قلمرو آناتولی و سوریه تشکیل شد، به بحث پرداخته‌اند، حائز اهمیت بسیار هستند. با این حال یک نقطه ضعف این منابع، این است که بسیار مبالغه‌آمیز و جانبدارانه نوشته شده‌اند و به ویژه راجع به سلجوقیان آناتولی و مردم ساکن در قلمرو آناتولی اطلاعات زیادی در اختیار نمی‌گذارند.

ve Akkoyunlu ve Karakoyunlu Devletleri, Ankara 1984, s. 209 -227; Erdoğan Mercil, "Selçuklular Dönemi ile İlgili Türkiye'deki Kaynak ve Araştırmalar", İran ve Türkiye Arasındaki Tarihi ve Kültürel İlişkiler Konulu Makaleler Mecmuası 1, Tahran 2002, s. 23 -39; İsmail Aka, "Moğollar ve Timurlular Devri ile İlgili Türk Kaynakları", İran ve Türkiye Arasındaki Tarihi ve Kültürel İlişkiler Konulu Makaleler Mecmuası 1, s. 59 -67; Osman G. Özgüdenli - Abdulkadir Erdoğan, İstanbul Kütüphanelerinde Bulunan Farsça Tarih Yazmaları Hakkında Bazı Mülahazalar, Name-i Aşina Ortak Kültür Mirasının Arayışında, Yıl 6, Sayı 15 -16, Ankara 2004, s. 63 -84; Mehmet Şeker, Türkiye (Anadolu) Selçukluları Tarihine Dair Bazı Kaynak Çalışmaları ve Menâkıbnâmeler ile Fütüvvetnâmeler, İSTEM (İslâm Sanat, Tarih, Edebiyat ve Musiki Dergisi), Yıl 3, Sayı 5, Konya 2005, s. 79 -95.

رضاع خسروشاهی، شعر و ادب فارسی در آسیای صغیر تا سده دهم هجری، تهران ۱۳۵۰؛ محمد امین ریاحی، نفوذ زبان و ادبیات فارسی در قلمرو عثمانی، تهران ۱۳۶۹؛ همین مؤلف، زبان و ادب فارسی در قلمرو عثمانی، تهران ۱۳۶۹؛ عبدالکریم گلشنی، فرهنگ ایران در قلمرو ترکان، اشعار فارسی نعیم فراشی شاعر و نویسنده قرن نوزدهم آلبانی، شیراز ۱۳۵۴؛ الهمامه مفتاح و وهاب ولی، نگاهی به روند نفوذ و گسترش زبان و ادب فارسی در ترکیه، تهران ۱۳۷۶؛ مجموعه مقالات روابط فرهنگی و تاریخی ایران و ترکیه ۱، تهران ۱۳۸۱. به مقالمهای مذکور در این کتاب پیشتر اشاره شد؛ عبدالکریم گلشنی، فرهنگ ایران در قلمرو ترکان سلجوقی، هنر و مردم، شماره ۱۷۱ (۱۳۵۵)، ص. ۲۴ -۱۵؛ مهدی درخشان، نثر زبان فارسی در ترکیه و شناسانیدن چند کتاب، مجموعه سخنرانیهای دومین کنگره تحقیقات ایرانی (مشهد، ۱۱ تا ۱۶ شهریور ماه ۱۳۵۰)، جلد اول، به کوشش حمید زرین کوب، دانشگاه ادبیات و علوم انسانی داشتگاه مشهد، مشهد ۱۳۵۱، ص. ۹۳ -۱۰؛ ابوالفتح حکیمیان، شعر پارسی در دربار سلاجقه روم، هنر و مردم، سال ۱۲، شماره ۱۳۸،

-18؛ Ramazan Şeşen, Müslümanlarda Tarih -Coğrafya Yazarlığı, (İslâm Tarih, Sanat ve Kültürü Araştırmalar Vakfı (İSAR) Yayınları) İstanbul 1998؛ Mahmud b. Muhammed Aksarâî, Müsâmeretü'l -Ahbâr ve Müsâyeretü'l -Ahyâr, neşreden: Osman Turan, Ankara 1944, s. 5 -61؛ Mehmed Altay Köylen, "Türkiye Selçukluları Tarihine Dair Yeni Bir Kaynak: el -Veledî's -Şefik", Belgeler Dergisi, Cilt XV, Sayı 19, Ankara 1993, s. 1 -23؛ Claude Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, çeviren Yıldız Moran, (e Yayınları) İstanbul 1994, 365 -395؛ Lütfi Şeyban, "İslâm ve Anadolu Tarihi Açısından Önemli Bizans Tarihçileri", Türk Kültürü, Sayı 452, s. 711 -715؛ Hrand D. Andreasyan, Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynakları, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, Cilt I, Sayı 1 -2, İstanbul 1949 -1950, s. 95 -118, 401 -438؛ K. Kekelidze -A, Baramidze, Dzveli Kartuli Literaturis Istorja, Tiflis 1987, s. 128 -156؛ Steven Runciman, Haçlı Seferleri Tarihi, çeviren: Fikret İslantan, Ankara 1986, cilt I, s. 255 -262؛ cilt II, s. 399 -408؛ cilt III, s. 407 -413.

برای آگاهی از بعضی منابع و تحقیقات دیگر که در متن مقاله به آن‌ها اشاره شده است نگاه کنید به:

Ahmed Ateş, Hicri VI -VIII (XII -XIV) Asırlarda Anadolu'da Farsça Eserler, Türkiyat Mecmuası, cilt VII -VIII, İstanbul 1945, s. 94 -135؛ M. Altay Köylen, "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dair Araştırmalar", Ankara Ün. Dil ve Tarih -Coğrafya Fakültesi Dergisi, cilt I, 1951؛ Mehmet Yavuz, Anadolu Selçukluları Devrinin Arapça Yazan Önde Gelen Müellifleri, Nûsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi, yıl III, sayı 11, Güz 2003, s. 7 -21؛ Ahmet Kartal, Anadolu'da Farsça Şiir Söleyen Türk Şairler (XI -XVI. Yüzyıllar), Türkler, (Yeni Türkiye Yayınları) cilt VII, Ankara 2002, s. 682 -695؛ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri

یکی از مورخان معاصر اروپا به نام استیون رانسیمان که سال‌ها به پژوهش درباره جنگ‌های صلیبی پرداخته و یک اثر سه جلدی ارزشمند نیز درباره این جنگ‌ها به رشته تحریر در آورده است، در اثر خود از آنبوه منابع به زبان‌های مختلف از جمله منابع لاتین بهره فراوان برده است. این اثر خوشبختانه به فارسی ترجمه و چند بار منتشر شده است

ve Mütâyeretü'l-Ahyâr, Ankara 1944, s. 46.

4 - Lütfî Şeyban, "İslâm ve Anadolu Tarihi Açısından Önemli Bizans Tarihçileri", Türk Kültürü, Sayı 452, s. 714 -715.

5 - Bkz. Mehmet Şeker, Anadolu'nun Türk Vatanı Haline Gelmesi, Türkler (Yeni Türkiye Yayınları), cild VI, Ankara 2002, s. 269 -282. Aynı müellif, Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşması, Ankara 1991, II. ve III. Bölümler.

اثر اخیر توسط نصرالله صالحی و علی اطرافل به فارسی ترجمه شده و با این مشخصات به چاپ رسیده است: «سلجوقيان: شکست بيزانس در ملازگرد و گسترش اسلام در آناتولي» قم، اديان، ۱۳۸۵.

6 - İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri ve Akköyunlu ve Karakoyunlu Devletleri, s. 209 -227.

7 - ابن الأزرق، تاریخ الفارقی، نشر: بدوى عبداللطیف عواض، بيروت ۱۹۷۴.

8 - İbnü'l-Ezrak, Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi, Erzurum 1992.

9 - Yinanç, s. 9; Ramazan Şeşen, Müslümanlarda Tarih -Coğrafya Yazıcılığı, (İslâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araşturma Vakfı (İSAR) Yayınları) İstanbul 1998, s. 118 -119.

10 - Köprülü, s. 459 -522.

11 - Köprülü, s. 459 -470.

12 - Şeşen, s. 126 -127.

13 - İbn Bibi, el -Evâmirü'l-Alâiyye fi'l -umûri'! -Alâiyye, Neşreden: Necati Lugal -Adnan Sadık Erzi, Ankara 1957.

14 - Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seldjoucides, edit. Houtsma, v. IV, Leiden 1889 -1901.

15 - Erdogan Mercil, "Selçuklular Dönemi ile İlgili

(۱۳۵۳)، ص. ۴۷ -۴۲؛ زهرا ربانی، زبان فارسی در آسیای صغیر، فصلنامه هستی در زمینه تاریخ، فرهنگ و تمدن، دوره دوم - سال پنجم، شماره هجدهم، تابستان ۱۳۸۳، ص. ۹۳ - ۱۰۷. کلود کاهن، بررسی منابع تاریخی مربوط به دوره سلجوقی، ترجمه: اسماعیل دولتشاهی، مجله سخن، سال ۲۲، شماره ۳، بهمن ۱۳۵۲، نصرالله صالحی، کتابشناسی توصیفی منشآت مکاتب و نامه‌ها، کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، شماره پیاپی ۵۱ - ۵۲، س. ۵، ش. ۴ - ۳، ۱۳۸۰. ۱۵۲؛ علی ارطغرل: الولد الشفیق، اثری ارزشمند از اوخر دوران سلجوقی آناتولی، ترجمه نصرالله صالحی، کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، شماره پیاپی ۹۱ - ۹۰، س. ۷ - ۶، ش. ۲۵ - ۲۴؛ ابراهیم قفس اوغلو: تاریخ نگاری سلجوقی در ترکیه، ترجمه نادره جلالی، نامه انجمن، س. ۱، ش. ۱، بهار ۱۳۸۰، ص. ۱۴۵ - ۱۳۲.

* دانشگاه دونقوز (نهم) ایلول، دانشکده الهیات، گروه تاریخ و هنرهای اسلامی، ازmir، ترکیه.
** دکترای تاریخ از دانشگاه تهران

1 - Mehmed Fuad Köprülü "Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları" Belleten, Cilt VII/1, s. 25 -27, Ankara 1943, s. 379 -522;

اثر مفصل کوپرولو توسط جی. لیزر به انگلیسی ترجمه و با افزوده‌های بسیار، با این مشخصات منتشر شده است:

G. Leiser, The Seljuks of Anatolia, their history and culture according to local 1 - 2 - Muslim sources, Salt Lake City 1992.

Mükrimin Halil Yinanç, Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I Anadolu'nun Fethi, İstanbul 1944, s. 1 -8; Mehmed Fuad Köprülü "Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları" Belleten, Cilt VII/1, s. 25 -27, Ankara 1943, s. 379 -387; Mehmet Yavuz, Anadolu Selçukluları Devrinin Arapça Yazan Önde Gelen Müellifleri, Nûsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi, yil III, sayı 11, Güz 2003, s. 7 -13.

3 - Osman Turan, Mukaddeme -i Mütâmeretü'l -Ahhâr

- 32 - Düsturnâme -i Enverî, İstanbul 1928. Mükrimin Halil Yinanç, Düsturnâme -i Enverî Medhal, İstanbul 1930; I. Melikoff, Le Destan d'Umrur Pacha, 1954.
- 33 - Mes'ud Koman, Karamanoğulları Tarihi, 1936.
- ۳۴ - عزیز بن اردشیر استرآبادی، بزم و رزم، استانبول ۱۹۲۸ برای ترجمه ترکی نیزن، ک.
- Aziz b. Erdeşir -i Esterebâdi, Bezm u Rezm, Tercüme: Müsel Öztürk, Ankara 1990.
- 35 - Osman Turan, İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihi Takvimler, 1954.
- 36 - Köprülü, s. 393 - 401.
- 37 - Köprülü, 401 - 456.
- 38 - Hasan b. Abdi'l -Mu'min el -Hoyî, Gunyetu'l -Kâtib ve Munyetu't -Tâlib, Neşreden: Adnan Sadık Erzi, Ankara 1963.
- ۳۹ - حسام الدین حسین بن عبدالمؤمن الخویی، مجموعه آثار حسام الدین خویی، به تصحیح صغری عباسزاده، نشر میراث مکتوب، تهران ۱۳۷۹، ص. ۳۴۲ - ۲۹۷.
- ۴۰ - به گفته کوپرلو این اثر هنوز منتشر نشده و در یک کتابخانه خصوصی در ایران موجود است. هورست، در کتاب خود به این اثر ارجاع داده است. ن. ک.
- H. Horst, Die Staatsverwaltung der Grosselügen und .Horazmsahs, 1964
- Osman Turan, Türkiye Selçukluları Hakkında Res - 41 .mi Vesikalar, Ankara 1958
- ۴۲ - بهاءالدین محمد بن مؤید بغدادی، التوصل الى الترسل، تصحیح احمد بهمنیار، شرکت سهامی انتشار، تهران ۱۳۱۵.
- ۴۳ - ابوکر بن الزکی المتصلب القونیوی، روضه الكتاب و حدیقه الالباب، تصحیح میرودود سید یونسی، انتشارات مؤسسه تاریخ فرهنگ ایران، تبریز ۱۳۴۹؛ ابوکر بن الزکی المتصلب القوی الملقب بالصلو، روضه الكتاب و حدیقه الالباب، با مقدمه و تصحیحات و حواشی: علی سویم، آنکاره ۱۹۷۲.
- Neşreden: Ahmed Remzi Akyürek, İstanbul 1356; - 44 .Feridun Nafiz Uzluk, Mevlânâ'nın Mektupları, 1937
- مکتوبات مولانا جلال الدین رومی، تصحیح توفیق سیحانی، تهران، مرکز تشریفات دانشگاهی ۱۳۷۱.
- ۴۵ - ذبیح الله صفا: تاریخ ادبیات در ایران، انتشارات فردوس، تهران، ۱۳۷۳، جلد سوم، بخش دوم، ص ۱۲۴۵ - ۱۲۵۲.
- ۴۶ - رساله فریدون بن احمد سپهسالار، در احوال مولانا جلال الدین مولوی، با تصحیح و مقدمه سعید نفیسی، از انتشارات کتابخانه و چاچانه اقبال، تهران، ۱۳۲۵. ترجمه ترکی نیزن، ک.
- Sipehsâlär ferîdûn b. Ahmed, Menâkîb -i Hazret -i Hu-
- Türkiye'deki Kaynak ve Araştırmalar", İran ve Türkiye Arasındaki Tarihi ve Kültürel İlişkiler Konulu Makaleler Mecmuası 1, Ankara 2002, s. 29 / 27 - 28.
- 16 - Yinanç, s. 9 - 11.
- 17 - Şeşen, s. 166 - 167. M. Şemseddin Günaltay, İslâm Tarihinin Kaynakları -Tarih ve Müverrihler -, Hazırlayan: Üçksel Kanar, İstanbul 1991, s. 419.
- 18 - Fikret İşitan, Die Seltschuken geschichte des Akserayî, Leipzig 1943.
- 19 - Aksarayı Mehmed oğlu Kerîmüddin Mahmud, Müsâmeretü'l -Ahbâr Moğollar Zamanında Türkiye Selçukluları Tarihi, neşreden: Osman Turan, Ankara 1944.
- 20 - Selçukî Devletleri Tarihi, tercüme: Nuri Gencosman, Ankara 1943.
- 21 - Osman Turan, Mukaddime -i Müsâmeretü'l -Ahbâr, s. 32 - 40; Köprülü, s. 389 - 391.
- 22 - Osman Turan, s. 31 - 2, 41 - 45, 46 - 47.
- ۲۳ - ن. ک. علی ارطغرل، الولد الشفیق اثر ارزشمند از اوآخر دوران سلجوقيان آناطولی، ترجمه: نصرالله صالحی، کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، ش. ۹۱ - ۹۰، س. ۱۳۸۴، ش. ۷ - ۶ ص. ۲۵ - ۱۹.
- درباره معرفی این اثر نگاه کنید به:
- Köprülü, s. 391; Mehmed Altay Köyメン, "Türkiye Selçukluları Tarihine Dair Yeni Bir Kaynak: el -Veledü's -Şefik", Belgeler Dergisi, cilt XV, sayı 19, Ankara 1993, s. 1 - 23.
- 24 - Köyメン, s. 9 - 10.
- 25 - Th. Houtsma, Over de geschiedenis der Seldjouken van Klein -Azie (Verslagen en Mededeelingen d. K. Akad. v. Wetensch, Afd. Letterk, 3. série, 9. partie), Amsterdam 1893.
- 26 - Paris Bibliothèque Nationale, Suppl Pers, No: 1553.
- 27 - Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi III, Yay.: Feridun Nafiz Uzluk, Ankara 1952.
- خبر سلاجقة روم، باهتمام محمد جواد مشکور، تهران ۱۳۵۰، (ص. ۳۳۱ - ۳۷۱)؛ تاریخ آل سلجوقد آناتولی، نشر میراث مکتوب، نادره جلالی، تهران ۱۳۷۷.
- 28 - Mes'ud Koman, Ünsî'nin Selçuk Şehnâmesi, Konya 1942.
- 29 - Köprülü, s. 381 - 382, dipnot 4.
- 30 - Yinanç, s. 10.
- 31 - Yinanç, s. 11.

- “Funeral Oration on John Xophilinos”, *Bibliotheca Graeca Medii Aevi*, IV, 1874.
- 63 - Michael Psellos, *Chronographi ou Histoire d'un Siecle de Byzance 976 -1077*, I -II, Paris 1926 -28; E.R.A. Sewter, *Fourteen Byzantine Rules. The Chronographia of Michael Psellos*, Penguin Classics, London 1966 (Leiden 1952, New Haven 1953); *İşin Demirkent*, Mikhail Psellos'un *Khronographia'sı*, Türk Tarih Kurumu Yayımları, Ankara 1992.
- 64 - Lütfi Şeyban, s. 712.
- 65 - Georgios Cedrenos (Iannes Skylitzes), *Synopsis Historiarum*, ed.: Immanuel Bekker, C.S.H.B., I -II, Bonn 1838 -9.
- 66 - Lütfi Şeyban, s. 712 -713.
- 67 - Anna Komnena, Aleksiad, ed.: B. Leib, *Collection Byzantine de l'Association Guillaume Budé*, I -III, Paris 1937, 43, 45.
- برای چاپ دیگر این اثر، ن.ک.
A. Reifferscheid, I -II, Leipzig 1884; Ducange, R.H.C.G., I.
- 68 - Elizabeth A. S. Dawes, *The Alexiad of the Princess Anna Comnena*, London 1928, 1967.
- برای ترجمه انگلیسی دیگر این اثر، ن.ک.
E. R. A. Sewter, *The Alexiad of Anna Comnena*, Penguin Books, London 1969.
- 69 - Bilge Umar, *Alexiad, Anadolu'da ve Balkan Yarımadasında İmparator Alexios Komnenos Döneminin Tarihi Malazgirt'in Sonrası*, İstanbul 1996.
- 70 - Lütfi Şeyban, s. 713 -714.
- 71 - Georgios Cedrenus (Kedrenos), *Synopsis Historiarum*, ed.: Immanuel Bekker, C.S.H.B., I -II, Bonn 1839.
- 72 - Lütfi Şeyban, s. 714.
- 73 - Ed.: M. Pinder, in: *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, v. I -II, 1841 -1844.
- 74 - Ed.: Büttner Wobst, v. I -III, 1897.
- 75 - J. Millet de S. Amour, *Chroniques ou Annales de Jean Zonaras*, Lyon 1560 and Paris 1583.
- 76 - Erich Trapp, *Militars und Höflinge im Ringen um das Kiestum 969 bis 1118 Nach der Chronik des Johannes Zonaras*, in: *Byzantinische Geschichtschreiber*, v. XVI, Graz 1986.

dâvendikâr, mütercim: Midhat Behâri -î Husâmî, İstanbul 1331.

٤٧ - شمس الدین احمد الافلاکی العارفی: مناقب العارفین، با تصحیحات و حواشی و تعلیقات به کوشش تحسین یازیجی، انتشارات انجمن تاریخ ترک، آنقره ۱۹۶۱ و ۱۹۵۹ - ۱۹۸۰ و ۱۹۷۶ - ۱۹۷۷. این چاپ در تهران به صورت افست انتشار یافته است. ن.ک: انتشارات دنیای کتاب، تهران، ۱۳۶۲ (دو جلد).

48 - Ahmed Eflâkî, *Ariflerin Menkibeleri*, çeviren: Tahsin Yazıcı, c. I -II (Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları), İstanbul 1964 -1966.

49 - CL.Huart: *Les Saint des derviches tourneurs*, Paris, 1918 - 1922. c. I -II.

50 - Irène Melikoff, *La Geste Melik Danişmend*, tenkidli nesir, Paris 1960.

51 - Ahmet Yaşar Ocak, *Sarı Saltık Heterodoks İslam'ın Balkanlardaki Destanı Öncüsü*, (T.T.K.) Ankara 2002.

52 - Osman Turan, *Selçuk Türkiyesi Din Tarihine Dair Bir Kaynak: Fustat ul -'adale fi kavâ'id is -saltana*, Fuad Köprülü Armağanı, İstanbul 1953, s. 531 -564.

٥٣ - نجم الدین دایه، مرصاد العباد، تصحیح محمد امین ریاحی، تهران . ۱۳۵۲

54 - Kırşehir Emiri Caca Oğlu Nur el -Din'in 1272 Tarihli Arapça – Moğolca Vakfiyesi (Türk Tarih Kurumu Yay.), Ankara 1959.

55 - Osman Turan, *Selçuklu Devri Vakfiyeleri* I, II, III, Belleten, cilt XI/42, sayfa 197 -235, XXXII -XLVI; cilt XI/43, sayfa 416 -429, LXI -LXXVI; cilt XII/45, sayfa 17 -171.

56 - Köprülü, s. 442 -458.

٥٧ - این فهرست برگرفته از «تاریخ ترکیه در دوره سلجوقیان» اثر مکرمن خلیل بنانج، ص. ۱۳ است. البته با اندکی جرح و تعديل.

٥٨ - این فهرست برگرفته از «تاریخ ترکیه در دوره سلجوقیان» اثر مکرمن خلیل بنانج است، ص. ۱۲ - ۱۱ با کمی حذف و اضافه.

59 - Mikhail Attaleiates, *Historia*, ed.: Immanuel Bekker, in: *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae* (C.S.H.B.), Bonn 1836.

60 - Michaelis Attaliotae, *Historia*, ed.: Brunet de Presle -Immanuel Bekker, C.S.H.B., Bonn 1853.

61 - Lütfi Şeyban, «İslâm ve Anadolu Tarihi Açısından Önemli Bizans Tarihçileri», s. 711.

62 - Mikhail Psellos, *Khronographia*, ed.: C.N. Sathas,

- par Arisdagùès de Lasdiverd; traduite par la première fois de l'Arménien et accompagnée de notes par Ev. Prud'home, Paris 1864.
- 96 - Andreasyan, Sayı 1, Sayfa 98 -101.
- 97 - 1. Chronique de Matheu d'Edesse (952 -1136) avec la continuation de Grégoire le prêtre jusqu'en 1162; par Ed. Dulaurier, Paris 1858. 2. Notice de deux manuscrits arméniens contenant l'histoire de Matheu Yierets, et Extrait de cette histoire relatif à la première Croisade, arménien et en français par M. Chahan de Cibied, Paris 1812. 3. L'Histoire des Croisades d'après les Chroniques arméniens, par Ed. Dulaurier, Paris 1848. 4. Les Chefs Belges de la première Croisade, d'après les historiens arméniens, par Felix Nève.
- 98 - Beitrage zu der Ceschichte der Kreuzzüge aus armenischen Quellen, von H. Petermann.
- 99 - Urfali Mateos Vekayinâmesi (952 -1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136 -1162), Tercüme: Hrand D. Andreasyan, 2. baskı, Ankara 1987.
- 100 - Andreasyan, s. 1, s. 102 -108.
- 101 - Dulaurier, Recueil des Historiens des Croisades (Documents Arméniens), v. I.
- ۱۰۲ - توسط کاردنال ا. مایا و راهب زوهراپ به فرانسه ترجمه شده و در ۱۸۸۱ در میلان و در ۱۸۳۹ در روم انتشار یافته است.
- 103 - Samuel d'Ani, Table Chronologique, ed.: Brosset, in: Collection d'historiens arméniens, St. Pétersbourg, 1876, v. II.
- 104 - Andreasyan, s. 1, s. 108 -109.
- 105 - Histoire d'Arménie, par le vartabed Kiracos de Gantzac, traduite par Brosset, Saint -Petersborug 1871. Les Mongols, d'après les historiens arméniens. Extraits de Guiragos (1221 -1266), par E. Dulaurier, Paris 1858.
- 106 - "Ermeni Müverrihlerine Nazaran Moğollar", Türk Mecmuası, 1926, c.II, s. 139 -207.
- 107 - Andreasyan, s. 1, s. 112 -118.
- 108 - 1. Ed. Dulaurier, Les Mongols d'Après les historiens Arméniens, in: Journal Asiatique, Oct. -Nov. 1860. 2. J. Muylleman, La Domination Arabe en Arménie. Extrait de Histoire Universelle de Vardan, Traduit et annoté. Etude de critique textuelle et littéraire. Paris 1927.
- 109 - 1. Mahmud Kemal Ayas, "Ermeni Müverrihlerine 77 - Lütfi Şeyban, s. 714 -715.
- 78 - Nicephori Bryenni, Commentari, ed.: A. Meineke, C.S.H.B., Bonn 1836.
- 79 - Nicephori Bryennios, Histoire, Introduction, texte, traduction et notes par Paul Gautier, Bruxelles: Byzantion, 1975.
- 80 - V. Y. Muçoğlu, Türkük, sayı 11 (1940), s. 317 -319; sayı 12 (1940), s. 367 -368; sayı 13 (1940), s. 415 -417.
- 81 - O. Kazanlı, Tarihi Naturalar.
- 82 - Mehmet Ersan, Türkiye Selçukluları Zamanında Anadolu'da Ermeniler, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü, İzmir 1995, s. VII -VIII (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- 83 - Ioannes Kinnamos, Epitome Historiarum, ed.: I. Meineke, Bonn 1836.
- 84 - Jean Cinnamus, Chronique, tercüme: J. Rosenblum, Paris (Nice) 1972.
- 85 - İşin Demirkent, Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118 -1176), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001.
- 86 - Niketas Choniates (or Akominatos), Historia ed.: I. Bekker, Bonn 1835.
- 87 - Niketas Choniates, Histoire, Die Krone der Komnenen. Die Regierungszeit der Kaiser Joannes und Manuel Komnenos (1118 -1180) aus dem Geschichtswerk des Niketas Choniates, trans.: F. Grabler, Graz -Wien -Köln 1958.
- 88 - Niketas Choniates, Historia (Ionnes ve Manuel Komnenos Devirleri), terc.: Fikret İslitan, Türk Tarih Kur. Yay., Ankara 1995.
- 89 - Patrologiae Cursus Completus, ed.: J. P. Migne, Series Graeca, v. 126.
- 90 - Die Chronik, trans.: Wilhelm Blum, Stuttgart 1989.
- 91 - Khronikon Kyprou, edit. and trans.: E. Miller and C. Sathas, v. I -II, 1882.
- 92 - A Partical Account, trans.: Joseph A. Munitz, London 1988.
- 93 - Edit.: Sp. Lambros and K.I. Amantos, 1912.
- 94 - Hrand D. Andreasyan, Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynakları, Cilt I, Sayı 1, sayfa 95 -98.
- 95 - Histoire d'Arménie, comprenant la fin du royaume d'Ani, et le commencement des invasions des Seldjoukides,

- 125 - Aknerli Grigor, Moğol Tarihi, tercüme: Hrand D. Andreasyan, İstanbul 1954.
- 126 - Andreasyan, s. 2, s. 418 - 419.
- 127 - By Vardapet Karabet Şahnazaryan, Paris 1859.
- 128 - By M. Emin, Moskov 1861.
- 129 - By Lacroze, Historia Satraparum Orbelenium in Majore Armenia, Berlin 1717. Excerpta ex libri Sfephani, Synensis Archiepiscopi, Scripto sub finem saeculi XIII, St. Petersburg 1810. By Saint -Martin, Mémoires Historiques et Géographiques sur l'Arménie, T. II, Paris 1819. By Brosset, Histoire de la Siounie par Stephanos Orbelian, St. Petersburg 1864.
- 130 - Andreasyan, s. 2, s. 419 - 423.
- 131 - Andreasyan, s. 2, s. 423 - 424.
- 132 - By Vardepet G. Şahnazaryan, Paris 1860
- 133 - Felix Nève, Exposé des guerres de Tamerlan et de Schahrokh dans l'Asie occidentale, d'après la Chronique arménienne inédite de Thomas de Medzoph, Paris 1858.
- ۱۳۴ - متأسفانه ترجمه ترکی آن مانند چند کتاب پیشگفتہ به سفارش بنیاد تاریخ ترک انجام شده ولی هنوز انتشار نیافرته است.
- 135 - Andreasyan, s. 2, s. 424 - 426.
- 136 - Chamichç M., History of Ermenia from B.C. 2247 to the year of Christ 1780, Translated by Johannes Avdall, Calcuta 1817.
- 137 - Andreasyan, s. 2, s. 435 - 437.
- ۱۳۸ - برای آگاهی از متن سریانی و ترجمه فرانسه که هر دو با هم منتشر شده نگاه کنید به:
- J.B. Shabau, Chronique de Michel le Syrien, Paris 1924.
- دیگر ترجمه فرانسه این اثر توسط لانگلویس (V. Langlois) در سال ۱۸۴۸ به چاپ و دولاوریر (Ed. Dulaurier) انجام شده و در سال ۱۸۷۱ در صومعه ارمی روسیده است.
- ۱۳۹ - ترجمه ارمی این اثر، در ۱۸۷۱ در صومعه ارمی بیت المقدس به چاپ رسیده است
- 140 - Süryani Keşif Mihail Vekayinamesi (Shabau'nun Fransızca tercümesine Ermenice nüsha ve zeyillerinin ilavesiyle oluşan metin), tercüme: H. D. Andreasyan, I - II, 1944 (Tercüme Türk Tarih Kurumu'ndadır).
- 141 - Andreasyan, s. 2, s. 407 - 408; Ramazan Şeşen, Müslümanlarda Tarih -Coğrafya Yazılılığı, s. 129.
- 142 - Historia orientalis autore Gregoria, Oxford 1663.
- ۱۴۳ - ترجمه آلمانی در سال های ۱۸۷۲ - ۱۸۷۳ در سه جلد Göre Moğollar", Türkîyat Mecmuası, cilt V, 1935. 2. H. D. Andreasyan, "Türk Fütûhatı Tarihi (889 -1269)", Tarih Semineri Dergisi, cilt 1, sayı 2, İstanbul 1937, s. 154 - 245.
- 110 - Hrand D. Andreasyan, Türk Tarihine Aid Ermeli Kaynakları, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, Cilt I, Sayı 2, İstanbul 1949 -1950, s. 401 - 407.
- 111 - I. V. Langlois, Extrait de la Chronique de Sembad, Seigneur de Babaron, Connétable d'Arménie, suivie de celle de son Continuateur, St. Petersburg, 1862. 2. Ed. Dulaurier, Chronique de Royaume de la Petite -Arménie, par le Connétable Sempad, (Recueil des historiens des Croisades, Documents Arméniens, t. I. pp. 610 -680), Paris 1869.
- 112 - Andreasyan, s. 2, s. 408 - 413.
- 113 - Translations from Chinese and Armenian by Charles Fried, Neumann, London 1831.
- 114 - Ed. Dulaurier, Recueil des Croisades, Documents Arméniens, I, Paris 1869.
- 115 - Kilikya Kralları Tarihi, tercüme eden: Hrand D. Andreasyan.
- 116 - Andreasyan, s. 2, s. 414 - 415.
- 117 - Liber historiarum partium Orientis Haythono auctore, Lahay 1529; Fleurs des histoires de la terre d'Orient, complétées par frère Hayton, seigneur de Cort, et cousin germain du roi d'Arménie, par le commandement du Pape, Lahay, 1735.
- 118 - Historia Orientalis quae de tartaris inscribitur, Cologne 1671.
- 119 - L'Histoire merveilleuse du grand empereur de Tartarie nommé le Grand Can, traduit du Latin du M. Ayfone seigneur de Corery, par frère Jean de Longdit, Paris 1529.
- 120 - Ed. Dulaurier, Recueil des historiens des Croisades, Documents Arméniens.
- 121 - Ed. Dulaurier, Recueil des historiens des Croisades, Documents Arméniens, I, pp. 471 -490.
- 122 - Andreasyan, s. 2, s. 415 - 418.
- 123 - By K. Patkanian, St. Petersburg, 1871.
- 124 - History of the Nation of the Archers by Grigor of Akanc, hitherto ascribed to Malakia The Monk. Translated by R. P. Blake and R. N. Frye, Harvard Journal of Asiatic Studies, vol. 12, N. 4, 1949.

Pilgrims to Jerusalem, London 1962 and Oxford 1979.

160 - Guibertus Novigenti, Historia quae dicitur Gesta Dei per Francos, in: R.C.H., v. IV, p. 115 -263.

161 - Steven Runciman, Haçlı Seferleri Tarihi, tercüme: Fikret İslitan, Ankara 1986, cilt I, s. 257 -258; İşin Demirkent, Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098 -1118), cild I, Ankara 1990, s. XXXII.

162 - Raimundus Aguilers, Recueil des Historiens des Croisades, Historiens Occidentaué, v. III, s. 231 -309; Mayer, R.C.H. s. 57, No. 1133.

163 - Steven Runciman, c.I, s. 256.

164 - R.C.H., v. III, p. 587 -716.

165 - Steven Runciman, c.I, s. 258.

166 - Ekkehard von Aura, Hierosolymita, R.H.C., v. V; Ekkehard von Aura, Hierosolymita, ed.: Hagenmeyer, Leipzig 1888.

167 - Steven Runciman, c.I, s. 258.

168 - Fulcherius Carnotensis, Gesta Francorum Iherusalem Peregrinantium, R.C.H., v. III, p. 311 -485.

169 - H. Hagenmeyer, Fulcheri Carnotensis Historia Hierosolymitana, Heidelberg 1913.

170 - Fulcher of Chartres. Chronicle of the First Crusade, trans.: M. E. Mc Ginty, Oxford 1941; Fulcher of Chartres, A History of the Expedition to Jerusalem 1095 -1127, trans.: F. Rita Ryan, Knoxville 1969.

171 - Steven Runciman, c.I, s. 256 -257; Demirkent, s. XXVII -XXIX.

172 - Albertus Aquensis, Liber Christianae Expeditionis pro Ereptione, Emendatione et Restitutione Sanctae Hierosolymitanae Ecclesiae, R.H.C., v. IV, p. 265 -713; Migne, Patrologia Latina, CLXVI.

173 - Albert von Achen, Geschichte des ersten Kreuzzuges, trans.: H. Hefele, v. I -II, Jena 1923.

174 - Steven Runciman, c.I, s. 258 -259; c. II, s. 400; Demirkent, s. XXIX -XXXII.

175 - Willermus Tyrensis, Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum, R.H.C., Historiens Occidentaux, v. I, pp. 1.

176 - E. and R. Kausler, Geschichte der Kreuzzüge und Königreichs Jurasalem, aus dem Lateinischen des Erzbischofs Wilhelm von Tyrus, Stuttgart 1844; E. Babcock and E. Krey, History of Deeds Done Beyond the Sea, v. I -II,

انتشار یافته است.

144 - P. Bedyan, Chronicon Syriacum, Paris 1890 همراه (با متن اصلی).

145 - E.W. Budge, The Chronography of Gregory Ebu'l -Farac, v. I -II, London 1932.

146 - Gregory Abû'l -Farac (Bar Habraeus), Abû'l -Farac Tarihi, İngilizce'den Türkçe'ye tercüme eden: Ömer Rıza Doğrul, I -II, (2. baskı) Ankara 1987.

۱۴۷ - ابن العبرى، مختصر تاريخ الدول، ترجمة: عبدالالمحمد آيتى، تهران ۱۳۷۷.

148 - M. Şemseddin Günaltay, İslâmda Tarih ve Müverrihler, s. 195 -200; Ramazan Şeşen, Müslümanlarda Tarih -Coğrafya Yazılılığı, s. 153 -154.

149 - Choronicon (syriacum) and Annum chr. 1203/4 Partinens, ed.: J.B. Chabot, Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, III, Paris 1918.

150 - A. S. Tritton and H.A.R. Gibb, "The First and Second Crusades from an Anonymus Syriac chronicler", Journal of the Royal Asiatic Society, 1933, Part I, p. 63 -101; Part II, p. 273 -305.

151 - M. Brosset, Histoire de la Géorgie, Unit I, Part 1, v. I -II, 1849.

152 - M. Brosset, Gürcistan Tarihi, mütercim: Hrand d. Andreasyan, Notlarla yama hazırlayan: Erdoğan Merçil, (Türk Tarih Kurumu Yayınları) Ankara 2003.

153 - Kartlis Tskhovreba, edit. S. Qaukhchishvili, print by Sakhelgami, v. I, Tiflis 1955; v. II, Tiflis 1959.

154 - K. Kekelidze -A. Baramidze, Dzveli Kartuli Literaturis Istorija, Tiflis 1987, p. 128 -156.

155 - Istoriani da Azmani Sharavandeditani, ed.: K. Kekelidze, Tiflis 1941.

156 - Tskhovreba Mepet Mepis Tamarisa, ed.: I. Javakhishvili, in: Enimkis Moambe, v. XIV, Tiflis 1944, p. 333 -357.

157 - Zhamtaaghmtsereli [Istoria], ed.: E. Taqaishvili, in: Dzveli Kartuli Saistorio Mtserloba, Print II, Tiflis 1945, p. 536 -785.

158 - L. Bréthier, Recueil des Historiens des Croisades, v. III, p. 119 -163.

159 - L. Bréthier, Histoire Anonyme de la première Croisade, Classiques de l'Histoire de France, IV, Paris 1924; Rosalind Hill, The Deeds of the Frank and the other

سال ۱۱۴۶ / ۱۷۳۳ از سوی عبدالباقي سعدی از فارسی به ترکی ترجمه شده است. در خصوص این کتاب دو پایان نامه دکترا، یکی در ترکیه و دیگری در آلمان نوشته شده است. با این حال متن اصلی اثر هنوز منتشر نشده است.

۱۹۱ - این اثر ترکی، نخستین تاریخ مفصل عثمانی است. اثر مشتمل بر ده دفتر است. قسمت مربوط به نبرد «موحاج» در سال ۱۸۵۹ م. پاوت دو کوئرتیله (M. Pavet de Courteille) همراه به ترجمه فرانسه در پاریس منتشر شده است. دفترهای یکم، دوم و هفتم از سوی شرف الدین توران چند بار منتشر شده است (انتشارات بنیاد تاریخ ترک).

۱۹۲ - این اثر که یک تاریخ جهان است، به چهار رکن تقسیم شده است. رکن سوم درباره سلجوقیان، مغولان و امیرنشین‌های آناتولی است. متن کامل اثر در سال‌های ۱۲۸۵ - ۱۲۷۵ در استانبول به چاپ رسیده است. در سال‌های اخیر این اثر از روی نسخه‌های کتابخانه راشید افندی قیصریه (شماره: ۹۰۱ و ۹۰۲) به خط لاتین منتشر شده است. ن.ک.

Gelibolulu Mustafa 'Âlî Efendi, Kitâbu't -Târîh -i Künhü'l -Ahbâr, Hazırlayanlar: Ahmed Uğur, Ahmet Güç, Mustafa Çuhadar, İbrahim Hakkı Çuhadar (Erciyes Üniversitesi Yayınları), cilt I -II, Kayseri 1997 (Osmanlı Devletinin kuruluşundan (699 / 1299) Yavuz Sultan Selim Han'in sultanatının sonuna kadar (926 / 1520)).

نیزن. ک.

Faris Çerçi, Künhü'l -Ahbâr'a Göre II. Selim, III. Murad, III. Mehmed Devirleri ve Mustafa 'Âlî'nin Tarihciliği, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 1996 (Yayınlanmamış Doktora Tezi) (974 / 1566'dan 1012 .(/ 1603'e kadar

فارس چرچی در سال‌های اخیر مشغول تصحیح و آماده کردن قسمت مربوط به دوره سلطان سلیمان قانونی (۹۷۴ / ۱۵۲۰ - ۹۲۶) برای چاپ بوده است.

۱۹۳ - این اثر عربی یک تاریخ عمومی اسلام است. مؤلف که اهل آماسیه بوده، در اثر خود از هشتاد و دو خاندان بحث می‌کند. این اثر، توسط خود مؤلف به ترکی ترجمه شده است. محروم کسیک در سال ۱۹۹۴ به عنوان تر فوچ لیسانس در دانشگاه استانبول دانشکده ادبیات به پژوهش درباره قسمت سلجوقیان این اثر پرداخته است. محمد جان آثار در سال ۱۹۹۳ به عنوان تر دکترا به پژوهش درباره قسمت عثمانی این اثر پرداخته است.

۱۹۴ - این اثر در هامش الكامل این اثر چاپ قاهره منتشر شده است.

195 - Yinanç, s. 16.

196 - Yinanç, s. 16.

1943.

177 - Steven Runciman, c.I, s. 259; c. II, s. 400 -401; c. III, s. 407 -408; Demirkent, s. XXXIII.

178 - Steven Runciman, c. III, s. 408.

نگاه کنید به: استیون رانسیمان: تاریخ جنگ‌های صلیبی، ۱۷۹ - ترجمه منوچهر کافش، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران ۱۳۸۰ (۱۳۷۹) (جلد)

180 - Ahmed bin Mahmud, Selçuknâme, Hazırlayan: Erdoğan Merçil, cilt I -II, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1977.

181 - Erdoğan Merçil, "Selçuklular Dönemi ile İlgili Türkiye'deki Kaynak ve Araştırmalar", s. 29 -30 / 28.

182 - Merçil, s. 29 / 28.

183 - قسمت مربوط به تاریخ عثمانی این اثر (۱۲۹۹ - ۱۴۸۱) توسط احمد آغیرآقچه همراه با ترجمه ترکی در سال ۱۹۹۵ در استانبول به چاپ رسیده است. مینورسکی قسمت «تاریخ باب الابواب» این اثر را در سال ۱۹۵۴ در لندن (Studies in Cauca-sian History) منتشر کرده است. برای ترجمه فارسی پژوهش‌های مینورسکی در این زمینه نگاه کنید به: تاریخ شروان و دریند، ترجمه محسن خادم، بنیاد دائرة المعارف اسلامی، تهران ، ۱۳۷۵ .

184 - Hasan Fehmi Turgal, İstanbul 1943; Münecibimbaşı Ahmed b. Lütfullah, Câmiu'u'd -Düvel -Selçuklular Tarihi -, Neşreden: Ali Öngül, cild I -II (Akademi Kitabevi), İzmir 2000 -2001.

185 - Ramazan Şeşen, Müslümanlarda Tarih -Coğrafya Yazılılığı, s. 316 -317. Mükrimin Halil Yinanç, Türkiye Tarihi Selçuklular Devri, s. 16.

186 - Yinanç, s. 15.

187 - Th. Sefi, MOG. II, 1925, pp. 63.

188 - Yinanç, s. 15.

189 - از کتاب جهان نما که یک تاریخ عمومی اسلام است، فقط قسمت ششم به زمان ما رسیده است. این قسمت دارای سه بخش است: اولاد اغوز خان، سلاجقه آناتولی و خاندان عثمانی. برای چاپ این قسمت ن.ک.

Fr. Taesehner, Die altosmanische Chronik des Mawlana Mehemmed Neschri I. Einleitung und Text des Codex Menzel, Leipzig 1951. Mehmet Neşri: Kitâb -i Cihan -nûmâ (Neşri Tarihi), Hazırlayanlar: Faik Reşit Unat -Mehmed Altay Köymen (Türk Tarih Kurumu yayınları), cilt I -II, Ankara 1949, 1957, 1987, 1995.

۱۹۰ - این اثر، مفصل ترین تاریخ عثمانی است. اثر از یک مقدمه، هشت کتابه و یک خاتمه تشکیل شده است. این اثر در